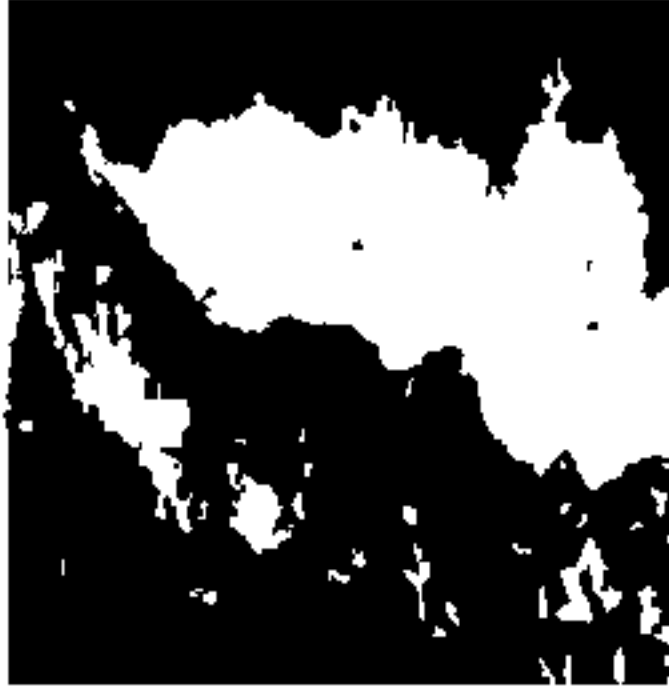

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय आठवा

दा. क्र. ३२५६

IRBK-0103276

IRBK-0103276

N° 378

326E

23 MAR 1975

36

Alouatta palliata

3

प्रस्तावना

प्रा. ना. सी. ऊर्फ अप्पासाहेब फडके यांचें नांव साऱ्या सुशिक्षित चक्रांस ठाऊक आहे. श्री. फडके हे चतुरस्र लेखक आहेत. अठ्ठावीस कादंबऱ्या, दहा-बारा लघुकथा-संग्रह, चारपांच गुजगोष्टींचीं पुस्तकें व अटके-नाटिका, चरित्रें, टीकाग्रंथ व शास्त्रीय ग्रंथ मिळून त्यांची ग्रंथसंख्या अजबदाच्या वर गेली आहे. साहित्यक्रीडेंत 'शतक' पुरें करून 'शतायुर्वेद' ह्या उक्ति त्यांच्या वावरींत सत्य ठरण्याचा दिवस फार लांब नाहीं सें आजहि ज्या जोमानें व आवडीनें त्यांचा लेखनव्यवसाय चालू आहे, तावरून म्हणावयास कांहींच हरकत नाहीं.

'अह्म हो अकबर' अशी गर्जना ठोकून १९१७ त त्यांनीं कादंबरी-लेखनास सुरवात केली आणि 'कुलाव्याच्या दांडी' पासून 'अटकेपार' इतपर्यंत साहित्यक्षेत्रांतिल 'जादुगार' म्हणून प्रेमाचा किताब मिळवीत तापल्या कमनीय व मधुर व्यक्तिमत्त्वाची 'दौलत' शारदेच्या विविध प्रसंगानांत त्यांनीं मुक्तहस्तानें उधळली. त्यांच्या 'जादुगार', 'दौलत', 'निरंजन' 'अटकेपार' वगैरे साऱ्याच कादंबऱ्यांवर रसिक वाचक लुब्ध झाले.

'प्रवासी' ही कादंबरी त्यांनीं १९३८ मध्ये प्रसिद्ध केली. विद्यार्थ्यां-आदीं तिची ही संक्षिप्त आवृत्ति त्यांनीं स्वतःच प्रकाशकांच्या विनंतीवरून प्रकाशित करार केली. त्यांच्या इतर कादंबऱ्यांहून ही फार वेगळ्या प्रकारची कादंबरी आहे. यापूर्वीच्या कांहीं कादंबऱ्यांतून त्यांनीं राजकीय वातावरणाचें चित्रण केले आहे. काचित् नायक-नायिका राजकीय घडामोडींत अडकलेलेहि दिसताहेत. पण अथपासून इतिपर्यंत राजकीय ध्येय, मायभूमीसंबंधीचें कर्तव्य व वैयक्तिक आशा-आकांक्षा व सुख-दुःखें यांच्या संघर्शांत व प्रवासांत एका तरुणाच्या जीवनाचा प्रवास कसा संपला याचें करुणरम्य चित्रण या कादंबरींत पाहावयास सांपडतें. राजाभाऊची जीवनयात्रा व भारताचा स्वातंत्र्यमार्गावरील प्रवास या दोहोंची मोठ्या कौशल्यानें प्रा. फडके यांनीं गुंफण केली आहे.

रौलट अक्टाच्या निषेधापासून तों थेट दांडीयात्रेपर्यंतच्या तेरा वर्षांचा प्रवास व त्यांत झालेल्या प्रचंड घडामोडी याचे उल्लेख व राजाभाऊच्या जीवनावर झालेली त्यांची क्रिया-प्रतिक्रिया चित्रित करणें हाच या कादंबरीचा उद्देश दिसतो. त्याच्या वडिलांच्या-पंजाबराव सरंजामे-यांच्या

पिढीचा इतिहास जमेस धरल्यास जुवळजुवळ तीस वर्षांचा कालखंड यांत आला आहे. स्वातंत्र्यांच्या लढ्याचें पर्व संपलें असलें तरी, त्याचें महत्त्व कमी झालें नाहीं. तरुण पिढीला ललितलेखनांतून जर तो स्फूर्तिदायक इतिहास सहजगत्या वाचावयास मिळाला तर अधिक आनंदाची गोष्ट कोणती ?

स्वातंत्र्यसंगरांत बलिदान करणाऱ्या युवकांचें सार्वजनिक जीवन व पराक्रम तेवढा जनतेपुढें येतो. पण त्यांच्यापैकीं राजाभाऊसारख्या अनेकांना मायेचे व प्रीतीचे पाश असूं शकतात, कारण तींही माणसेंच आहेत, याची जाणीव कितीना असते ? सहृदय लेखकाची विशाल सहानुभूति पाहावयास सांपडते ती येथेंच. त्यांतच नवयुवकांच्या स्वतःच्या कांहीं निसर्गदत्त शक्ती व आवडीनिवडी असतात, समाजाचें व कुटुंबाचें शिक्षण, अब्रू इत्यादि बाबतचे रुढ संकेत त्यांचा कोंडमारा करीत असतात, व अशा विचित्र परिस्थितींतून आपलें व्यक्तित्व जन्म घेत असतें. त्यांत पुनः परित्यक्त व उपेक्षित उमा, सुखलोलुप व चपलमति चंचला व नीतिशील पण व्यवहारी नीलांबरी यांसारख्या सात्त्विक, तामसी व राजसी व्यक्तींचा परिवार भोंवतीं गोळा झाल्यानंतर कर्तव्य व प्रेम यांतील संघर्ष कसा तीव्रतर होतो व त्यांतूनच व्यक्तित्वाचे पैलू कसे चमकूं लागतात याचें मोहक पण तितकेंच प्रभावी व तेजस्वी चित्रण येथें पाहावयास सांपडतें. राजाभाऊंच्या जीवनाच्या प्रवासांतले—आंतरिक व भौतिक—सारेच टप्पे मनोरम व भव्य आहेत.

प्रा. ना. सी. फडके यांनीं विविध नायक व नायिका निर्माण केल्या आहेत. अनेक मानवी स्वभावांचे नमुने त्यांत आहेत. जीवनांतील आनंदाचा व सौंदर्याचा आस्वाद घेण्याची एक विशिष्ट दृष्टि साऱ्याच लेखनांतून त्यांनीं पुढें ठेविली आहे. होतकरू व हौशी लेखकांसाठीं ललितलेखनाचें तंत्र आत्मसात् करण्याचे स्वानुभवाचे मार्ग व अडाखे विविध पुस्तकांतून त्यांनीं पुढें मांडले आहेत. साहित्यप्रेमी विद्यार्थ्यांनीं त्या सर्वांचा चिकित्सेनें अभ्यास करून प्रा. फडके यांनीं आपल्यासाठीं मायबोलीची जी सेवा केली, त्या ऋणांतून अंशतः तरी मुक्त झालें पाहिजे.

नाशिक
२३-१०-५०

—ग. वि. अकोलकर

श. प्र. ...
दा. क्र. ३२७६
नि. ...
...
...
...

IRBK-0103276

IRBK-0103276

: १ :

पंजाबराव सरंजामे हें नांव पुणें शहरांतल्या आजच्या तरुण पिढीला फारसं माहीत नाहीं. पण पुण्यांतल्या एखाद्या पेन्शनराजवळ तें नांव काढतांच पंजाबरावांच्या दहा-वीस तरी अख्यायिका सांगितल्याखेरीज तो तुम्हांला सोडणार नाहीं.

कारण, खरोखरच पंजाबराव सरंजामे ही एक विलक्षण व्यक्ति होऊन गेली पुणें शहरांत.

एकदां काय झालं, सातान्याजवळच्या कुठल्याशा खेड्यांतल्या इनाम-दाराच्या चौघा मुलांत इस्टेटीच्या वांटणीबद्दल भाडणं लागलीं. सगळ्यांत वडील मुलगा होता त्याचं नांव केशव. त्यानं पंजाबरावांना वकीलपत्र दिलं. आपल्या वकिलाला सगळी इस्टेट एकदां प्रत्यक्ष दाखवावी म्हणून केशवरावानं पंजाबरावांना आपल्या गांवीं नेलं.

त्यांनीं सारा दिवस केशवरावांची इस्टेट प्रहाण्यांत घालवला; आणि संध्याकाळीं सूर्यास्तानंतर ते त्याला म्हणाले,

“केशवराव, आतां आम्हांला एकट्याला सोडा या दिवाणखान्यांत. आमच्या आह्निकाची वेळ झाली. सगळी तयारी आहे ना ?”

केशवरावानं त्यांची सगळी तयारी दाखविली, व त्यांना दिवाणखान्यांत सोडून तो खालीं घरांत गेला.

पंजाबरावांनीं मद्य ध्यावयास सुरुवात केली. व सिगरेट ओढीत समोरच्या खिडकींतून दिसणाऱ्या देखाव्याकडे पहात ते आपल्या स्वतःच्या आयुष्याचा विचार करूं लागले.

मनुष्य आपल्या गतायुष्यांतल्या गोष्टी आठवूं लागला, कीं पश्चात्तापाची लहानशी तरी लकेर क्षणमात्र तरी त्याच्या मनांत आल्यावांचून रहात

नाहीं. अमक्या वेळीं अमुक गोष्ट आपणः केलीं नसती तर बरं झालं असतं असं त्याला वाटल्यावांचून रहात नाहीं. पण पंजाबरावांनीं आपल्या आयुष्यांत जें जें केलं होतं. तें तें इतक्या वेदरकारपणानं केलं होतं, त्यांच्या निरनिराळ्या कृतींचे जे बरेवाईट परिणाम त्यांच्या वांट्याला आले त्यांविषयीं त्यांनीं मनांत इतकी वेपवाई ठेवली होती, कीं त्यांना आपल्या आयुष्यांतल्या कोणत्याच घटनेबद्दल विषाद अगर खेद वाटण्यासारखा नव्हता.

त्यांची वकिली जेव्हां प्रारंभापासून अकल्पित धडाक्यानं चालू लागली, तेव्हां मिळेल तितका पैसा मिळवितांना न्यायान्यायाची त्यांनीं क्षितीहि ठेवलेली नव्हती; आणि स्वतःच्या पराक्रमाबद्दल त्यांनीं जसा फाजील हर्ष होऊं दिला नव्हता, त्याचप्रमाणें पैसा मिळवितांना जें करावं लागलं त्यांतल्या पापपुण्याची फाजील चिकित्साहि त्यांनीं आपल्या मनाला कधीं करूं दिली नव्हती. त्यांनीं आपल्या मृत पत्नीला तिच्या हयातींत अतिशय प्रेमानं वागवलं होतं; आणि उलट तिच्या हयातींतसुद्धां तिच्याशीं वेड्मानी करून त्यांनीं आपल्या उच्चृंखल स्त्रीलंपट भावना पूर्ण केल्या होत्या. पण या दोन्ही गोष्टींत त्यांच्या मनाची वेपवाई कायम राहिली होती. लहर आली कीं ती पुरी करायची, तिच्या परिणामांचा विचार करावयाचा नाहीं, विरोधाशीं झगडून इच्छापूर्तीचा आनंद व्यायचा, हाच काय तो त्यांच्या स्वभावांतला स्थिर गुण होता.

त्यांना स्वतःची गरिबी आठवली, विद्यार्थिदशेंत अभ्यासासाठीं केलेले अचाट श्रम आठवले, शाळेंतल्या दंग्याधोप्यांची आठवण झाली, सवंगड्यांचं स्मरण झालं, कोर्टाच्या कामांत वेळोवेळीं बुद्धिचातुर्याच्या ज्या लढाया त्यांनीं केल्या होत्या त्याहि त्यांच्या मनांत आल्या, राजाभाऊला जन्म दिल्यानंतर त्यांची पत्नी आजारी पडली तेव्हां त्यांनीं किती प्रेमानं तिची शुश्रूषा करून तिला धीर दिला होता याबद्दलच्याहि किती तरी आठवणी त्यांच्या मनांत एकदम गोळां झाल्या.

त्यांची उमर अजून पुष्कळ उरली होती. आज ते लाख दीड लाखाचे धनी होते. आणखी दहावीस वर्षांत तीनचार लाखांची माया त्यांच्या-जवळ जमायला कांहीं प्रत्यवाय नव्हता. पण आतां पैसे मिळवायचा त्यांना

कंटाळा येऊं लागला होता हलकेहलके. कारण, त्यांत पराक्रमाचा भाग कांहीं उरला नव्हता. कोर्टांत उभं राह्यचं आणि अशिलांच्या हातून नोटांचीं भेंडोळीं काढून व्यायचीं, असं स्वरूप आलं होतं त्यांच्या धंद्याला आतां. पंजाबरावांना कधीं कधीं वाटे सपाटून पैसे मिळविण्यांत जसा आनंद आहे, किंवा स्वतःच्या चैनीसाठीं पैसा उडविण्यांत जसं सुख आहे, तसंच कदाचित् एखाद्या सत्कार्याला मुक्त हस्तानं पैसा देऊन टाकण्यांतहि सुख असेल. हें सुख आपण कां उपभोगूं नये ? आपण कितीहि पैसा देऊन टाकला, तरी आपल्या मुलाला कधीं ददात जन्मांत पडायचं कारण नाहीं. राजाभाऊ मोठेपणीं कोण होईल बरं ? कुणास ठाऊक ! या गोष्टी कधीं सांगतां येत नाहींत. पण पोरगा चिमखडा आहे खास ! आणि बापाची बेदरकारी आतांपासूनच दिसायला लागली आहे स्वारीमध्ये. विचाऱ्याला मातृसुख लाभलं नाहीं. दुर्दैव त्याचं ! पण पोरकी पोरंच पुढें मोठीं होतात...

आणखी मद्य घेण्यासाठीं त्यांनीं ग्लास तयार केला आणि सोड्याची चाटली ओतली.

पण सोडा ग्लासांत ओतून तो ते तोंडाला लावणार इतक्यांत घराच्या खालच्या भागांतून त्यांना विचित्र आरडाओरडा ऐकूं आला. ग्लास हातांत धरून ते तसेच थांबले, आणि कानोसा देऊन ऐकूं लागले.

कोणा तरी बाईचा रडण्याचा स्वर ऐकूं येत होता. केशवरावहि कांहीं तरी बोलत होते. आणखी कोणा तरी पुरुष भाणसाचं रागारागाचं बोलणं ऐकूं येत होतं.

पंजाबरावांनीं कांहीं वेळ कानोसा घेऊन पाहिला, पण त्यांना नीटसं ऐकूं येईना. मग त्यांनीं ग्लास झटकन् रिकामा केला, आणि सिगरेट ओढीत ओढीत ते जिऱ्याच्या चारपांच पायऱ्या उतरून जिऱ्यांतच उभे राहून ऐकूं लागले.

केशवराव म्हणत होता,

“ राधावहिनी, तुमची ही दशा मलाच काय, आपल्या या गांवांतल्या कोणाहि इसमाला पाहवत नाहीं. पण तुमच्या दैवांत हेंच लिहिलं आहे असं समजून तुम्हीं हें सोसलं पाहिजे.....”

त्या बाईनं हुंदके दिले आणि म्हटलं,

“केशवराव, तुमचा कुणाचा कांहीं उपाय नसेल तर मला विष तरी पाजा घोंटभर ! म्हणजे—”

दुसऱ्या कुणा तरी पुरुषाचा आवाज ऐकू आला,

“घोंटभरच का घडाभर विष पाजतों कीं तुला ! घरीं चल म्हणजे मारून टाकतों तुला या क्षणाला. इनामदारांची मदत मागायला आलीस; लाज वाटत नाहीं तुला परक्या पुरुषाची मदत मागायला ? अन् इनामदार झाले तर ते आपल्या घरचे. तूं माझी लग्नाची बायको आहेस. तुला फोडीन, झोडीन, वाटलं तर तुझा जीव घेईन; समजलीस ? मुकाश्चानं येतेस, का लगवूं छडी ? ”

हे शब्द पुरे झाले नाहीत तोंच त्या बाईनं किंकाळी फोडली आणि म्हटलं,

“केशवराव, तुम्हांला मला या नरकवासातनं सोडवतां येत नसेल तर इथें, तुमच्या या देवघरापुढें, डोकं फोडून प्राण देतें मी. अहो, यांनीं आतां त्या मुसलमानीण बाईला घरांत आणली आहे हो. मला तुमची बहीण समजा तुमच्या बायकोची दासी समजा, मोलकरीण म्हणा, पण या चांडाळाच्या घरांत परत जायला—”

तें तिचं वाक्य पुरं झालं नाहीं. तिच्या अंगावर बसलेल्या छडीच्या तडाख्याचा काडकन् आवाज झाला, आणि तिनं जी किंकाळी फोडली तिच्या मागोमाग कुलकर्ण्यांचे शब्द ऐकू आले,

“बेवकूब ! परक्याच्या घरांत येऊन नवऱ्याला शिव्या देतेस काय ? ”

आतां मात्र पंजावरावांच्यानं जिन्यांत स्तब्ध उभं राहवेना. ते जिन्याच्या उरलेल्या पायऱ्या धाड्धाड् उतरून मधल्या घरांत गेले आणि ओरडले,

“कोण रे, कोण तूं नरपशु ? तोंड आटप, आणखी दूर सरक पाहूं आधीं. ”

त्यांना पाहातांच केशवराव दचकला आणि दामुअण्णानंही दचकून त्यांच्याकडे पाहिलं.

पंजावराव त्याच्यावर ओरडले,

“निर्लज माणसा ! हातांतली ती छडी टाक पाहूं आधीं खालीं. ”

दामुअण्णाचा नूर एकदम पालटला. आपलं अवसान गेलं हें छपविण्यासाठीं त्यानं फक्त भीत भीत विचारलं,

“तुम्ही कोण ? ”

पंजाबरावांनीं आपले वटारलेले डोळे त्याच्यावर रोखून म्हटलं,

“मी तुझा बाप, समजलास ? चल जा, आपल्या घराची वाट धर. तुझी पत्नी यापुढें तुझ्या घराचा उंबरठा चढणार नाही. या इनामदारांच्या घरांत तिचं रक्षण होत नसेल, तर तिचं रक्षण मी करीन. आजपर्यंत तुझ्या-सारखे छप्पन गुंड जेलमध्ये रवाना केले आहेत या पंजाबराव सरंजाम्यानं ! ”

“काय ? पंजाबराव सरंजामे ? ”

असं भेदरलेल्या आवाजांत पुटपुटून दामुअण्णा कुलकर्ण्यानं पाठ फिरवली आणि दुसऱ्याच क्षणीं तो तेथून निघून गेला.

आणि पंजाबराव परत पुण्यास गेले ते राधाबाईला आल्याबरोबर घेऊन गेले.

एका कुलकर्ण्याची लग्नाची बायको खुशाल तिच्या नवऱ्याच्या घरांतून काढून पंजाबरावांनीं आपल्या घरांत आणून ठेवली, हें लोकांना कळतांच पुण्यांत केवढा प्रक्षोभ झाला असेल त्याचं वर्णन करायला का पाहिजे ! लोकमताच्या सहस्र जिह्वा वाटेल तें बडबडू लागल्या. दैनिक वर्तमानपत्रांत त्या गोष्टीची चर्चादेखील झाली. पंजाबरावांच्या शत्रूंनीं नाहीं नाहीं त्या कड्या उठवल्या. मित्रांनीं इशारे दिले, उपदेश केले, पण या विरोधाचा एकच परिणाम झाला तो हा, कीं पंजाबराव अधिकच हट्टास पेटले. त्यांच्या स्वभावांतला बेदरकारपणा आणि बेपर्वाई उचंबळून आली. राधाबाईचं पहिलं लग्न कायदेशीरपणानं विघटित न करतां त्यांनीं तिच्याशीं संसार करायला प्रारंभ केला ! साऱ्या जगाला कस्पटासमान मानायची जी हौस त्यांच्या स्वभावांत होती तिला बरेच दिवसांत खाद्य मिळालं नव्हतं तें आयतं मिळाल्यासारखं झालं.

दामुअण्णा अगदीं स्वस्थ बसला.

राधाबाई मोठ्या सुखानं आणि आनंदानं पंजाबरावांचा संसार पत्नी-व्रतानें पाहूं लागली.

राजाभाऊवर सखल्या आईपेक्षां ती अधिक प्रेम करूं लागली.

लहानगा राजाभाऊ प्रथम कांहीं दिवस गोंधळला; पण राधाबाईच्या निस्सीम वात्सल्यानं अखेर तो जिंकला गेला आणि बरेच दिवस विसरलेली

‘ आई ’ ही हांक मोठ्या उत्सुकतेनं मारून एखाद्या सखल्या मुलाप्रमाणें तो राधाबाईशीं प्रेमानं वागूं लागला.

यानंतर फार दिवस लोटले नाहीत तोंच टिळकांचा १९०८ सालचा प्रसिद्ध खटला सुरू झाला.

टिळकांच्या निकटवर्तीं स्नेह्यांत दादासाहेब खरे, दादासाहेब करंदीकर, बॅण्टिस्टाकाका इत्यादि जी कायदेपंडित मंडळी होती, ती त्यांना खटल्याच्या कामीं मदत करण्यासाठीं रात्रंदिवस झटत होती.

या मंडळींत पंजाबराव सरंजामेहि अर्थात् होते.

खटल्याच्या अखेरीस मध्यरात्रीं जेव्हां जस्टिस दावरनं टिळकांना सहा वर्षांची शिक्षा सांगितली, आणि पोलीस ऑफिसर आपल्या पहाऱ्यांत टिळकांना घेऊन कोर्टाच्या बाहेर पडले, तेव्हां कोर्टांत हजर असलेल्या टिळकांच्या स्नेह्यांच्या आणि हितचिंतकांच्या हृदयांत त्वेषाची आणि शोकाची केवढी प्रचंड ज्वाला पेटली असेल, त्याची कल्पनाच केलेली बरी.

पंजाबरावांचा सारा स्वाभाविक बेदरकारपणा पार नष्ट झाला.

एखाद्या लहान मुलाप्रमाणें कोर्टाच्या इमारतींत ते रडले.

टिळकांच्या शिक्षेविरुद्ध प्रीव्हि-कौन्सिलकडे अपीलं करायचं जेव्हां टिळकांच्या मित्रमंडळींनीं ठरवलं, आणि त्यासाठीं लागणाऱ्या खर्चाची तरतूद कशी करायची याबद्दलची चर्चा जेव्हां निघाली, तेव्हां दादासाहेब करंदीकरांच्या कानांत पंजाबरावांनीं सांगितलं,

“ या कामासाठीं मी पन्नास हजार रुपये देतो. पण माझ्या या देणगीची यत्किंचित्हि वाच्यता होतां कामा नये ! ”

ते पुण्यास आले ते अत्यंत विषण्ण मनःस्थितींत. महिनाभर ते कोर्टांत गेले नाहीत किंवा घरींदेखील त्यांनीं अशिलांच्या गांठी घेतल्या नाहीत. दिवसभर ते आपल्या पलंगावर पडून रहात. राधाबाई त्यांच्या विछान्याजवळ बसून लोंकरीचा गळपट्टा करीत बसे. तिच्या हातांकडे अगर चेहऱ्याकडे ते शून्य मनानं पहात रहात !

आपल्या लग्नाच्या बायकोला जितक्या समतेनं पंजाबरावांनीं वागवलं होतं, तितक्याच समतेनं ते राधाबाईला वागवीत होते. किंबहुना, तिचा आपला विधिपूर्वक विवाह झालेला नाही, ही गोष्ट त्यांच्या मनांत फारच

काचित् येत असे, आणि त्यांचं तिच्याशीं होणारं वर्तन एखाद्या प्रेळ पतीला साजेल असंच सदैव असे. राधाबाईंशीं संसार करण्यांत ते सर्व्हीं सुखी झाले होते.

पण, फार वर्षे लोटलीं नाहींत, तोंच त्यांच्या या सुखाला धक्का बसला. राधाबाईला क्षयाची भावना झाली, आणि पंजाबरावांनीं अगदीं उत्तमांतले उत्तम डॉक्टरी उपाय केले तरी तिचं तें दुखणं उत्तरोत्तर वाढतच गेलं.

आणि एके दिवशीं पंजाबरावांचा हात आपल्या अशक्त हातांत धरून ती त्यांना म्हणाली,

“मी आतां फार दिवसांची सोबतीण नाहीं.”

पंजाबराव कांहींच बोलले नाहींत. त्यांनीं फक्त तिच्या हातावरून आपला दुसरा हात फिरवला.

ती पुढें म्हणाली,

“आतां माझा अंत जवळ आला आहे म्हणून आपल्याजवळ एक मागणं मला मागायचं आहे.”

पंजाबरावांनीं तिच्या मस्तकावरून हात फिरवला व म्हटलं,

“बोल !”

राधाबाई म्हणाली,

“माझ्या हातून कांहीं तरी धर्मकृत्य घडावं अशी माझी इच्छा आहे. मला जें आपल्याजवळ मागायचं आहे तें हेंच.”

राधाबाई आणखी कांहीं बोलली नाहीं. ती फक्त भिजलेल्या डोळ्यांनीं पंजाबरावांच्याकडे पहात राहिली.

ते म्हणाले, “काय धर्मकृत्य करायची तुझी इच्छा आहे ? सांग !”

“तें आपणच ठरवावं, मला सांगतां येत नाहीं.”

पंजाबराव कांहीं वेळ स्तब्ध राहिले व मग म्हणाले,

“मी असं ठरवतों, कीं, ज्या गांवांत तूं दुःखाचा संसार केलास, आणखी ज्या गांवचे लोक तुला मोठी पतिव्रता म्हणून पूज्य समजत आले, त्या गांवाच्या सीमेवर एक मोठं शिवमंदिर अन् धर्मशाळा बांधायची. यासाठीं

मी पन्नास हजार रुपये खर्चीन, अन् तुझ्या डोळ्यांनीं तुला तें मंदिर आणि धर्मशाळा पाहतां यावी अशा जलदीनं बांधकाम सुरू करीन. ”

आणि पंजाबरावांनीं खरोखरच त्याप्रमाणें केलं.

कल्पनातीत तातडीनं आणि पाण्यासारखा पैसा खर्च करून त्यांनीं शिवमंदिर आणि धर्मशाळा बांधून पुरी केली.

यानंतर थोड्याच दिवसांनीं राधाबाईंचं प्राणोत्क्रमण झालं. राजाभाऊनं आपल्या जन्मांत पाहिलेलं मृत्यूचं तें पहिलंच दृश्य होतं.

राधाबाईंच्या मृत्यूनंतर कित्येक दिवसपर्यंत पंजाबराव घराबाहेर पडले नाहींत. त्यांच्या मनांतला शोक कमी होईना.

शेवटीं आपल्या कामांत सतत लक्ष घातल्याखेरीज आपली चित्तव्यग्रता कमी होणार नाहीं असं वाटून पूर्वीं कित्येक वर्षांत केलं नव्हतं इतकं वकिलीचं काम पंजाबराव करूं लागले.

या योगानं त्यांच्या अंतःकरणांतलं दुःख खरंच कमी झालं; पण त्यांना त्याची कल्पना नव्हती असाहि त्याचा दुसरा एक परिणाम झाला.

राजाभाऊकडे त्यांचं लक्ष मुळींच राहिलं नाहीं.

पण अशा प्रकारें दोन वर्षे गेल्यावर एक दिवस पंजाबरावांना राजाभाऊविषयींच्या स्वतःच्या कर्तव्याची जाणीव एकदम तीव्रतेनं व्हावी अशी एक गोष्ट घडली.

त्यांचे एक स्नेही ' बर ' रूममध्ये त्यांना म्हणाले,

“ पंजाबराव, आपल्या मुलाला खांसाहेब करायचं ठरवलं आहे वाटतं तुम्हीं ? ”

कांहींस गोंधळून पंजाबरावांनीं विचारलं,

“ म्हणजे ? तुम्ही असं कां विचारतां ? ”

“ कां म्हणजे ? तशीं लक्षणं दिसताहेत म्हणून विचारतां. ”

“ लक्षणं ? तीं काय बुवा ? ”

“ वा ! जसं कांहीं तुम्हांला माहीतच नाहीं कांहीं ! आमच्या शेजारीं ते खांसाहेब आहेत ना ? त्यांच्याकडे रात्रंदिवस असतो तुमचा राजा. ते फार खुष आहेत म्हणे त्यांच्यावर. ते म्हणे म्हणतात, कीं आणखी पांच-दहा

वर्षे राजाला तालीम पोंचली तर मोठा नामांकित गवई होईल तो. म्हणून विचारलं तुम्हांला. ”

यावर पंजाबरावांनीं त्या गृहस्थांना कांहीं तरी उत्तर दिल्यासारखं करून त्यांचं तें बोलणं थांबवलं; परंतु स्वतःच्या मनाशीं मात्र आज दोन वर्षांत त्यांनीं कधीं केला नव्हता असा आपल्या लेकाविषयीं ते विचार करू लागले. घरीं परत आल्याबरोबर त्यांनीं नोकराला हांक मारली, व राजा-भाऊला बोलवायला त्याला सांगितलं.

राजा येतांच पंजाबरावांनीं विचारलं,

“ काय रे, तुझा अभ्यास कसा काय चाललाय ? ”

“ चांगला नाही चाललेला ! ”

राजाच्या त्या उत्तरानं पंजाबराव थोडेसे चकित झाले. तो असं सरळ, स्पष्ट, खरं उत्तर देईल अशी त्यांची कल्पना नव्हती.

त्यांनीं पुढें विचारलं,

“ कां नाही चांगला चालला अभ्यास ? ”

“ माझ्याच्यानं होत नाही. ”

“ कां ? ”

“ माझं लक्ष लागत नाही. ”

“ परीक्षांत सारखा नापास होतो आहेस ? ”

“ हो. ”

“ मग तुझा बेत काय आहे ? ”

“ मला गाणं शिकायचं आहे. ”

तें त्याचं उत्तर ऐकतांच पंजाबराव एकदस संतापले, व ओरडले,
“ गाणं शिकायचं आहे ! कांहीं शरम नाही वाटत तुला ! पंजाबराव सरंजाम्यांचा मुलगा नाटक्या अन् गाणारा निघाला, असं लोकांनीं म्हटलं तर मोठं भूषण वाटेल नाही तुला ? ”

“ दूषण कांहीं वाटणार नाही ! ”

“ काय म्हणालास ? दूषण वाटणार नाही ? ”

“ नाही ! ”

“ कारण ? ”

“ कारण गाण्यावर माझं विलक्षण प्रेम आहे ! अन् त्यांत मी नांव मिळवीन असं मला वाटतं. गाणं ही तरी एक विद्याच आहे. त्यांत मी नांव मिळवलं तर लोकांनीं मला नांव कां ठेवावीं ? ”

हा प्रश्न विनतोड होता, आणि त्यामुळें पंजाबराव अधिकच संतापले. मग त्यांनीं अतिशय कठोर बोलण्यास प्रारंभ केला. चारपांच मिनिटं ते सारखे उच्च स्वरानं बोलत राहिले. शेवटीं ते म्हणाले,

“ मला तुझा गाण्याचा नाद बिलकूल पसंत नाहीं. तों मी ताबडतोब बंद करायचा म्हटला तर मला करतां येणार नाहीं असं का तू समजतोस ? ”

“ तुम्ही माझे वडील आहांत तेव्हां करतां येईल तुम्हांला. पण, तुम्हीं तसं केलंत तर माझे प्राणच तुम्हीं घेतलेत असं मला वाटेल ! मला मनस्वी दुःख होईल ! ”

“ म्हणजे मॅट्रिकच्या परीक्षेचा तुझा मुळीं विचारच नाहीं, असं होय ? ”

“ मी पास होणं शक्य नाहीं, अन् म्हणून मी तिचा विचारच करीत नाहीं. ”

“ हें सांगतांना राजानं आपली नजर खालीं जमिनीकडे केली. त्याच्या स्वरांतली मघांची निर्भयता या शब्दांत नव्हती. परीक्षा पास होणं आपल्याला अशक्य वाटतं हें कबूल करतांना त्याला मोठासा अभिमान वाटत नव्हता असं दिसलं.

पंजाबरावांनीं क्षणभर त्याच्याकडे टक लावून पाहिलं. साक्षीदाराची उलट तपासणी करण्यांत आयुष्य घालविलेल्या त्यांच्यासारख्या वकिलाला दुसऱ्याच्या मनांतल्या बदलत्या विचारछटा ओळखून आपलं बोलणं कसं बदलावं ही विद्या पूर्ण हस्तगत झालेली असते. ते म्हणाले,

“ राजा, हें तू काय बोलतोस ? अरे, यःकश्चित् मॅट्रिकच्या परीक्षेची तुला भीति वाटते ? ती पास होणं शक्य नाहीं म्हणून खुशाल कबूल करतोस ? पंजाबरावांच्या मुलाला शाळेंतली एक परीक्षासुद्धां देतां आली नाहीं असं जगाला म्हणू दे काय ? अन् तें ऐकण्याचं दुःख माझ्यासारख्या मानी माणसाला सोसवेल असं तुला वाटतं काय ? अगदींच कसा तू

भेकड झालास ? तुझ्या अंगी महत्वाकांक्षा नाही ? बाणेश्वरस्वप्ना नाही ? पीळ नाही ?—”

बापाचं हें सारं बोलणं ऐकतांना राजाच्या मनाची काय काय चल-बिचल होत चालली होती कुणास ठाऊक ? तो एकदम वर मान करून म्हणाला,

“बाबा, मी तुम्हांला आश्वासन देतो, कीं मी मॅट्रिक पास होईन. आतां तर तुम्ही निश्चित व्हाल ना ?”

पंजाबरावांनीं त्याच्याकडे पाहून हास्य केलं, त्याच्या पाठीवर थाप मारली, आणि म्हटलं,

“शाबास ! तूं माझा बच्चा आहेस खरा ! पण बेटा, परीक्षेचा अभ्यास झडून करायचा झाला, तर गाण्यावरचं लक्ष तुला अजिबात काढून घेतलं पाहिजे. ”

राजानं खालचा ओंठ चावल्यासारखं केलं आणि म्हटलं,

“होय ! तें काढून व्यायचंच मीं ठरवलं आहे. ”

“निदान दोन वर्षे तरी—”

“दोन वर्षेच का ? कायमचाच सोडीन मी त्याचा नाद. माझा जीव गाण्यासाठीं किती भुकेला आहे तें मला कुणाला समजावून सांगतां यायचं नाही. पण ती भूक शमवायसाठीं मी दुसरा जन्म घेईन ! किंवा या जन्मीं पुढें केव्हां तरी—पुष्कळ पुष्कळ वर्षांनीं—पण जाऊं दे तें. सध्यां मी तुम्हांला येवढंच आश्वासन देतो, कीं तुमच्या दृष्टीनं जो मोठेपणा आहे तो मी मिळवून दाखवीन. तोहि मला मिळवितां येईल. तुम्हांला सुखी केलं पाहिजे मला. मी करीन ! माझं गाणं अजिबात संपलं असं मी समजेन. खांसाहेबांच्या घराची पायरी मी पुन्हां चढणार नाही ! ”

त्यानं गाण्याच्या वध्या फेकून दिल्या, खांसाहेबांच्या घरीं जावं, निदान त्यांचं गाणं ऐकावं, त्याच्याहून दोनच वर्षांनीं लहान असलेली खांसाहेबांची मुलगी जुलिया हिच्याशीं दोन शब्द बोलून परत यावं, अशी अंतःकरणांत पुनःपुन्हां उसळणारी ऊर्मि त्यानं दाबली, आणि शाळा व घर यांखेरीज बाकीचीं सारीं स्थळं वर्ज्य केलीं.

कांहीं दिवसांनी त्याला कळलं, कीं खांसाहेब आपल्या कुटुंबासह आपल्या मुलाकडे निघून गेले असून पुण्यास पुन्हां येतील किंवा नाही त्याचा नेम नव्हता.

खांसाहेब व त्यांची मुलगी जुलिया आतां या जन्मांत कदाचित् आपल्या दृष्टीला पुन्हां दिसणारहि नाहीत या कल्पनेनं राजाचं अंतःकरण अतिशय शोकाकुल झालं. राधाबाईच्या मृत्यूच्या दिवशी त्याच्या मनाची जी अवस्था झाली होती तिचा अनुभव त्याला पुन्हां आला. पण त्याच्या मनांत असंहि आलं, एक प्रकारें बरं झालं, एक पाश कायमचा तुटला; आतां निराळ्या मार्गानं जो प्रवास करायचं आपण ठरवलं आहे तो अधिक निर्वेधपणानं होईल.

राजा मॅट्रिकची परीक्षा पास झाला.

तो कॉलेजांत गेला आणि अतिशय हुशार विद्यार्थी म्हणून तो नांव-लौकिक मिळवणार अशीं चिन्हं दिसू लागलीं.

याच सुमारास टिळक मंडालेच्या कैदेंतून सुटून परत आले. ते आपल्या घरीं गायकवाडवाड्यांत येऊन पोचले तेव्हां पहांटेचा प्रहर होता. पण, एका मित्रानें ती बातमी येऊन सांगतांच पंजाबराव धांवत टिळकांच्या घरीं गेले, आणि निवडक मित्रमंडळींचा गराडा त्या असामान्य देशभक्ता-भोंवतीं जमला होता त्यांत सामील होऊन इतर सर्वांप्रमाणेंच त्यांनींहि आपल्या गहिंवराला अश्रुरूपानं वाट दिली.

टिळकांनीं विश्रांति घेतली नाही. हातपाय हलविण्यास लगेच सुरुवात केली. अर्थात् चळवळीसाठीं त्यांना पैशाची गरज होती. पंजाबरावांनीं पुन्हां निमूटपणें चाळीस हजार रुपये दिले. ते देतांना त्यांनीं सांगितलं, “माझ्याजवळ असलेली सारी रोख रक्कम मी देतो आहे. सोलापूरला नवीनच निघालेल्या बँकेंत माझे पन्नास हजारांचे शेअर आहेत, तेवढी संपत्ति मला आणखी माझ्या मुलाला रगड होईल. बाकीचा माझा सर्व पैसा मी देशकार्यासाठीं देतो.”

पुढें त्यांच्यासाठीं जें दुर्दैव वाढून ठेवलं होतं, त्याची पंजाबरावांना कल्पना नव्हती म्हणून ते तसं बोलले.

पण, माणसाला आपल्या दुर्दैवाची चाहूल लागलेली नसली, तरी तें क्रमानं पावलं टाकीत येतच असतं.

पंजाबरावांचं दुर्दैवहि याप्रमाणं त्यांच्यावर कोसळल्यावांचून राहिलं नाहीं.

एके दिवशीं सोलापूरची बँक बुडाली !

पंजाबराव एकदम निष्कांचन झाले !

राहत्या वाड्याखेरीज त्यांच्याजवळ कसलंहि धन उरलं नाहीं !

चमत्कार असा, कीं ज्या पंजाबरावांनीं आपल्या आयुष्यांत याहूनहि मोठाले धक्के बेदरकारपणानं सोसले होते त्यांना हा आघात सोसवला नाहीं.

ते आजारी पडले, आणि त्या आजारांतून ते उठतील असं चिन्ह दिसेना.

एके दिवशीं राजाला ते म्हणाले,

“ राजा, आतां लवकरच जाणार मी ! ”

“ बाबा— ”

या एका शब्दापलीकडे राजाला कांहीं बोलवेना.

लवकरच मृत्यूचा दुसरा प्रसंग आपल्याला पहावा लागणार हें त्याला स्पष्ट दिसत होतं.

पंजाबराव म्हणाले,

“ राजा, आयुष्यांतल्या इतर सुखदुःखांचं कांहींहि असो, पित्याला अखेरच्या क्षणाला एकाच खात्रीचं सुख हवं असतं. आपल्या हयातींत आपल्या मुलाचं शक्य तें कल्याण आपण केलं, आणि आपल्या पश्चात् आपला मुलगा सुखांत राहिल येवढी खात्री वाटली— ”

त्यांचा हात दाबून राजा चट्कन् म्हणाला,

“ बाबा, ही खात्री पूर्ण असूं द्या तुम्हांला. ”

“ पण राजा, आतां तुझ्या मालकीची एक पैसुद्धां राहिलेली नाहीं. पैशाच्या अभावीं या आयुष्याच्या वाटेचा प्रवास मोठा दुःखाचा होतो हें मनांत येऊन जिवाची तळमळ होते रे तुझ्यासाठीं ! ”

“ बाबा, हा क्षुद्र विचार कशाला करतां ? जीविताच्या या प्रवासांत कुणीच कुणाला कायमची शिदोरी बांधून देऊं शकत नाहीं. ज्या त्या

माणसाच्या अंतःकरणांतल्या जन्मजात भावना आणि प्रेरणा हीच काय ती मानवी प्रवाशाची खरी शिदोरी असते. त्याचा प्रवास कोणत्या मार्गानं होणार, तो सुखाचा होणार कीं दुःखाचा होणार या साऱ्या गोष्टी त्या भावनांनीं आणखी प्रेरणांनीं निश्चित होत असतात. मी सुखांत राहिन. मोठा होईन. निदान माझ्या हातून क्षुद्र कृत्य कधीं घडणार नाहीं येवढी खात्री ठेवा. ”

विलक्षण शहाणपणाचे शब्द बोलणाऱ्या आपल्या अठरा-एकोणीस वर्षांच्या तरुण मुलाकडे पंजाबरावांनीं मोठ्या कौतुकानं पाहिलं. त्याच्याकडे खूप पहावं असं त्यांना वाटलं पण, समाधानाच्या अश्रूंचा लोट त्यांच्या नेत्रांतून वाहू लागला, आणि त्यांची दृष्टि अवरुद्ध झाली.

यानंतर थोड्याच दिवसांनीं पंजाबरावांचं प्राणोत्क्रमण झालं.

सरंजाम्यांच्या कुळांतल्या एका पुरुषाचा या जीवितपथावरचा प्रवास संपला !

दुसरा पुरुष आधींच मार्गाला लागला होता, त्याचा प्रवास पुढें सुरू झाला !

२२

१९१७ सालीं राजा बी. ए. पहिल्या वर्गांत पास झाला व त्याला युनिव्हर्सिटीचं बक्षीस मिळालं.

तो प्रिन्सपलच्या बंगल्यावर गेला व त्यांस म्हणाला,

“ मला जें युनिव्हर्सिटीचं बक्षीस मिळालं आहे त्याचा स्वीकार मीं केला नाहीं तर चालेक का ? ”

प्रिन्सपल म्हणाले, “ बक्षीस स्वीकारावयाचं नाहीं म्हणतोस ? तें कां ? ”

“ तें स्वीकारलं तर एम्. ए. ला बसलं पाहिजे अशी अट आहे. ”

“ वरं, मग ? ”

“ मला एम्. ए. ला बसायचं नाही. ”

“ कां ? वकिलीचा अभ्यास करायचा आहे ? ”

“ नाही. ”

“ मग ? कसला ? ”

“ कसलाच नाही. मला अभ्यासाचा कंटाळा आला आहे. माझ्या वडिलांना मी वचन दिलं होतं मी बी. ए. होईन म्हणून. तें पुरं कराय-
साठीं आजपर्यंत केला अभ्यास ! आतां.....”

“ छे छे, सरंजामे, हें चालायचं नाही. तुला बक्षीस मिळालं हा तुझाच नव्हे तर माझ्या कॉलेजचाहि मोठा गौरव आहे. तुला स्वीकारलंच पाहिजे हें बक्षीस. शिवाय, तुला ‘ फेलो ’ नेमलं आहे मीं. तुझ्याकडे अध्यापनाचं थोडंसं काम देणार आहे मी. तुझ्या विषयाचे प्रोफेसर दोन वर्षांनीं पेन्शन घेणार आहेत. ते निवृत्त झाले कीं तुला नेमणार आहोंत प्रोफेसर म्हणून त्यांच्या जागीं. मी मनाशीं असे बेट करतो आहे, अन् तूं मला येऊन विचारतोस, बक्षीस स्वीकारलं नाही तर चालेल का म्हणून ? वा ! छट्, मीं तुला मुळींच असले वेडेपणाचे विचार करूं देणार नाहीं !.....”

याप्रमाणें प्रिन्सिपलसाहेब बराच वेळ बोलत राहिले होते. राजाचं लक्ष त्यांच्या बोलण्याकडे नव्हतं. पांच वर्षांपूर्वी पंजाबराव त्यांच्याशीं असंच बोलत राहिले होते तो प्रसंग त्यांच्या मनापुढें चटकन् उभा राहिला होता. ‘ माझं नांव राख—माझ्या मोठेपणाला शोभेला असा वाग—अभ्यास कर ’ असं त्या वेळीं त्याचे वडील त्याला म्हणाले होते. आज प्रिन्सिपलसाहेबहि तसलीच भाषा बोलत होते. पांच वर्षांपूर्वी वडिलांनीं आपल्या मनांतले बेट त्याला सांगितले होते; आज प्रिन्सिपल आपले बेट त्याला बोलून दाखवीत होते. एकीकडे प्रिन्सिपलसाहेबांचा आवाज त्याला ऐकूं येत होता पण दुसरीकडे किंचित् चिडक्या स्वरानं त्याचं मन विचारीत होतं—

पण माझे बेटं मीं करूंच नये का ? दुसऱ्यांनीं माझ्यासाठीं केलेले बेट पार पडावेत येवढ्याचसाठीं जगूं ? माझ्यासाठीं जगूं द्या कीं मला ! ...

परंतु हे विचार राजाच्या मनांतच राहिले. प्रिन्सिपलसाहेबांनीं त्याला बोलूंच दिलं नाहीं.

तो ' फेलो ' म्हणून कॉलेजच्या वसतिगृहांत राहू लागला. अध्यापनाचं कामहि तो करू लागला. विद्यार्थ्यांत तो प्रियहि झाला. त्याचं अंतःकरण मात्र असंतुष्टच राहिलं !

ऑगस्ट महिन्यांत युनिव्हर्सिटीच्या पदवीदान-समारंभासाठी तो मुंबईस गेला. पण गव्हर्नरसाहेबांचा ठरीव ठशाचा उपदेश त्याला कंटाळवाणा वाटला. वास्तविक पदवीदानसमारंभ आटपल्यावर दुसऱ्या दिवशीं त्यानं पुण्यास परत जायला निघालं पाहिजे होतं. पण तो निघाला नाही. कारण परत जाऊन तरी अध्यापनाचंच काम करायचं ना ? ज्या विषयांत स्वतःच्या वृत्ती रमत नाहीत तेच शिकवायचे ना ? ज्या तरुण मुलांना त्या विषयांची स्वाभाविक गोडी क्वचितच असेल त्यांना केवळ रूढीला बळी पडून त्यांत रमविण्याचा हास्यास्पद प्रयत्न करायचा ना ? आपणहि सोंग व्यायचं, अन् कोंवळ्या वयाच्या विद्यार्थ्यांनाहि तें व्यायला लावायचं ? फसायचं अन् फसवायचं ?.....नाहीं तर काय ? एका प्रचंड ढोंगाच्या जोपासनेसाठीं साऱ्या शाळा अन् सारीं कॉलेजं चाललेलीं नाहीत काय ?...

पुण्यास परत जावसं त्याला वाटेना !

तो मुंबईस आणखी एक दिवस राहिला.

त्या दिवशीं संध्याकाळीं गिरगांवांतल्या एका दुकानांत तो कांहीं खरेदी करीत असतांना त्याला समजलं, कीं त्याच वेळीं शांतारामाच्या चाळींत जंगी जाहीर सभा असून त्या सभेंत लोकमान्य टिळकांचं भाषण होणार आहे.

त्यानं टिळकांचं भाषण अजून ऐकलं नव्हतं. गेल्या पांच वर्षांत त्यानं देशाच्या राजकारणाकडे लक्ष दिलं नव्हतं.

१९१७ च्या एप्रिल महिन्यांत महात्मा गांधी चंपारण्याकडे गेले, सरकारनं त्यांना तेथून परत जाण्याचा हुकूम फर्मावला पण त्यांनीं तो मानला नाही, इत्यादि हकिकतींनीं देशांत खूपच खळबळ माजली होती; परंतु राजानं तिकडे लक्ष दिलं नव्हतं. चंपारण्यांत कोणता प्रश्न धसाला लागतो आहे याचाहि त्याला स्पष्ट कल्पना नव्हती. कारण त्या वेळीं

त्याची बी. ए. ची परीक्षा चालू होती. ~~लेपर लिहिण्यांत ती सर्वस्वी~~
 गुंतला होता. इकडे तिकडे पाह्यला त्याला ~~पुरसद नव्हती.~~ मोठमोठ्या
 पुढाऱ्यांचीं नांवं त्यानं ऐकलीं होतीं, पण फार थोड्यांना पाहिलं होतं.
 टिळकांच्या पुण्यांतला तो राहणारा, पण त्यांचंही व्याख्यान अजून त्यानं
 ऐकलं नव्हतं.

शांतारामाच्या चांळींतल्या सभेला जावंसं त्याला वाटलं—तो गेला.

सभेला विलक्षण गर्दी झाली होती. रस्त्यापर्यंत लोकांची थाप लागून
 राहिली होती. चाळीच्या चहुं बाजूंच्या गळ्या फुलून गेल्या होत्या.
 कौलारावर आणि झाडावरसुद्धां लोक चढून बसले होते. ती गर्दी पाहतांच
 राजाला एक चमत्कारिक गहिवर आला. टिळकांचा केवढा पगडा
 लोकांच्या मनावर आहे त्याचा प्रत्यय येऊन त्याला आनंद झाला, व त्या
 आनंदानं त्याला गहिवरल्यासारखं झालं. असा गहिवर त्यानं आज
 प्रथमच अनुभवला.

गर्दीतून हलके हलके वाट काढीत त्यानं अखेर चांगली जागा काढली.
 तेथें उभं राहून तो टिळकांचं भाषण ऐकूं लागला. हिंदी लोकांना
 सैन्यांत दाखल होऊं द्यायचं सरकारनं नुकतंच ठरवलं होतं, व या
 परवानगीचा फायदा घेऊन हिंदी लोकांनीं सैन्यांत भरती झालं पाहिजे
 असं टिळक प्रतिपादीत होते.

राजाच्या मनावर त्या भाषणाचा विलक्षण परिणाम झाला.

काल पदवीदानसमारंभाच्या वेळीं थंड व अतृप्त राहिलेलं त्याचं
 अंतःकरण एकदम तृप्तीनं उचंबळून आलं. त्याला वाटलं, असा एक मार्ग
 आपल्याला दिसला कीं ज्या मार्गानं गेलं तर आपल्या अंतःकरणाला
 उदात्त उत्साहाचं आणि तन्मयतेचं सचैल स्नान घडेल. शुष्क आणि
 निरुपयोगी अभ्यासक्रमानं शिणलेल्या मनाची देशसेवेच्या कामीं एकाग्रता
 करतां येईल...

तो हॉटेलमध्ये परत आला तो एकप्रकारच्या उल्हसित वृत्तींत होता.
 सैन्यांत दाखल होण्याचा त्यानं निश्चय केला होता.

दुसऱ्या दिवशीं त्यानं प्रिन्सिपलसाहेबांना आपला निश्चय कळविण्यासाठीं एक पत्र लिहिलं, आणि 'रिक्रूटिंग ऑफिस' कुठें आहे त्याची माहिती मिळवून तो तिकडे निघाला.

त्याची कल्पना होती कीं, सैन्यांत दाखल व्हायचं म्हणजे काय सोप्यांतली सोपी गोष्ट असणार ती ! जायचं अन् म्हणायचं पला सैन्यांत भरती व्हायचं आहे, कीं लगेच अधिकारी म्हणतील, या हा व्या पोषाख, करा सुरुवात कवायतीला. रिक्रूटिंग ऑफिसच्या वाटेवर असतांनाच जणू आपण रणभूमीवर पोंचलोंसुद्धां व हिंदुस्थानच्या स्वराज्यासाठीं आवश्यक त्या प्रयत्नांचा आपला वांट आपण उचललासुद्धां; असा आनंद राजाला झाला होता.

पण त्याचा तो आनंद लष्करी ठाण्यावर पोंचेपर्यंतचें टिकला.

साहेबापुढें त्याला उभं करण्यांत आलं. त्यानं त्याची हकीगत ऐकून भरती होण्याचा अर्ज लिहून घेतला, आणि तपासणीसाठीं त्याला लष्करी डॉक्टरकडे पाठवलं.

डॉक्टरनं त्याला नापास केलं.

राजाला त्या गोष्टीचं मनस्वी आश्चर्य वाटलं. तो उणापुरा उंच होता. त्याची छाती रुंद होती. पंजाबरावांच्या मुलाच्या ठिकाणीं असावी अशी शरीरसंपत्ति त्याच्या ठिकाणीं होती. काल कवायत करतांना जे रिक्रूट त्यानं पाहिले होते त्यांत तर सोळा-सतरा वर्षांचीं कोंवळीं पोरं, अन् टीचभर छातीचे काडीपहेलवान त्याला दिसले होते. मग आपण कसे नापास झालों ? त्याला कळेना.....

कां आपण सुशिक्षित आहोंत हेंच आपलं वैगुण्य आहे ?...

सैन्यांत आडमुठे, अडाणी लोकच असावेत असं तर सरकारचं अलिखित धोरण नाही ? सुशिक्षित लोक सामान्य सैनिकांत मिसळले तर लष्करांतली शिस्त टिकवणं कठिण जाईल असं तर सरकारला भय वाटत नाही, अशी शंका राजाच्या मनांत आली.

तो परत हॉटेलांत आला तो विचित्र मनःस्थितींत.

एक दोनदां त्याच्या मनांत आलं, टिळकांची गांठ व्यावी आणि त्यांना आपली हकीगत सांगावी. तुम्ही पुढारी लोक चाहेल तें बोलतां, पण

त्याप्रमाणं वागणं सामान्य माणसास कितपत शक्य आहे याचा विचार करतां का, असं त्यांना रोखठोक विचारायची त्याला फार इच्छा होती. 'महाराष्ट्रांतून पंचवीस हजार सैनिक पुढं आले पाहिजेत !' हे टिळकांचे थरारून सोडणारे शब्द त्याला आठवले. पण व्याख्यानाच्या जागीं ते ऐकतांच त्याच्या अंगभर रोमांच उभे राहिले होते तसे आतां राहीनात. त्या शब्दांत कसलीच शक्ति त्याच्या प्रत्ययाला येईना. ते त्याला व्यर्थ व पोकळ वाटले. त्यांचं त्याला हंसूं मात्र आलं. पुढाऱ्यांच्या तोंडचं राजकारण सभा हालवून सोडण्यापुरतंच असतं कीं काय या शंकेनं तो कष्टी झाला. टिळकांची भेट व्यावी, आणि आपल्याला जें वाटतं तें निर्भयपणानं सांगावं असं त्याला राहून राहून वाटलं. पण दरवेळीं तो आपल्या मनाला आवरून म्हणाला,

'छे छे ! कुठें टिळक अन् कुठें मी !'

आपल्यासारख्या वयानं व ज्ञानानं लहान असलेल्या माणसानं टिळकांसारख्या लोकोत्तर वृद्ध पुढाऱ्यांची तक्रार करायसाठीं भेट घेणं म्हणजे केव्हांही वेडेपणाच ठरेल.

तो विचार त्यानं मनांतून काढून टाकला.

पण त्यामुळें त्याचं मन शान्त झालं असं नव्हे.

संबंध दिवस त्यानं खोलींतल्या खोलींत अंथरुणावर पडून अथवा रस्त्यावरची रहदारी शून्य दृष्टीनं पहात खिडकींत उभं राहून घालविला.

संध्याकाळीं तो समुद्रावर गेला आणि एका निवान्त जागीं वाळूंत बसून राहिला. एकीकडे समुद्राच्या पाण्याकडे पाहात दुसरीकडे तो आपलं अंतःकरण उघडून पाहूं लागला. दोन्ही ठिकाणीं खळबळ चालूं होती, आणि समुद्राप्रमाणेंच मनांतल्या खळबळीचंही स्वरूप त्याला नीट समजत नव्हतं.

अंतःकरणांतल्या वृत्ती ज्यांत रमत नाहींत असा अभ्यास आजपर्यंत केला तो पुष्कळ झाला, आतां माझ्या वृत्तीचं समाधान मीं कां पाहूं नये असा प्रश्न त्याच्या मनांत सारखा उसळत होता.

तो किती वेळ तसा बसला तें त्याचं त्याला कळलं नाहीं, आणि अखेर तो उठला तों त्याच्या मनाचा कांहीं निश्चय झाला म्हणून नव्हे, तर होण्याचं चिन्ह दिसेना म्हणून, आणि आजूबाजूस दिवे लागल्याचं एकदम

त्याच्या लक्षांत आलं व कदाचित् बराच उशीर झाला असेल असं त्याला वाटलं.

म्हणून जागेवरून उठून वरच्या फरसबंदी पायरस्त्यावर तो पोंचायला आणि उजवीकडून एक गृहस्थ यायला गांठ पडली. त्या गृहस्थानं मुसलमानी भाषेत विचारलं,

“ साहेब, आपल्याजवळ काड्याची पेटी आहे काय ? ”

“ नाही ” म्हणून राजा पुढें जाऊं लागला.

पण त्या गृहस्थानं तेवढ्यांत त्याच्याकडे निरखून पाहिलं, व मग एकदम त्याच्या खांद्यावर हात टाकून हंसत म्हटलं,

“ अफसोस ! ये तो बडी बात हय् ! कयं राजाभाऊ ? तूच ना ? किती वर्षांनीं दिसलास रे ? ”

त्यानं दोन्ही हातांनीं राजाचे खांदे पकडले आणि त्याला मोठ्या आनंदानं अन् प्रेमानं गदगदां हालविलं.

राजाभाऊला प्रथम एक क्षणभर गोंधळल्यासारखं झालं, पण मग लगेच त्याला त्या मुसलमान गृहस्थाची ओळख पटली.

खांसाहेबांच्याकडे सारंगी शिकायला येत असे नव्हे का हा ? याचं नांव इस्माएल—

पण मग भानावर येऊन त्यानं हास्य केलं व विचारलं,

“ इस्माएल !... तू खुशाल आहेस ना ? ”

“ हां हां, मी तर मजेंत आहे ! तू ? तुझी तब्येत ठीक आहे ? ”

“ छान आहे. ”

“ आतां कुठें असतोस ? इथें ? ”

“ नाही, पुण्यास. ”

“ काय करतोस ? ”

“ करतों झालं कांहीं तरी ! ”

“ गातोस कीं नाहीं अजून ? ”

“ नाही. ”

“ खरं ? ”

“ गेल्या पांच वर्षांत कधीं तंबोरा हातांत घेतला नाही. ”

“ अरेरे ! इतकी मिष्टास आवाज तुला खुदानं दिली अन् गाणं सोडल म्हणतोस ? मग खांसाहेब सांगत होते तें खरंच तर. ”

“ हो. ”

“ खांसाहेब तुझी आठवण कितीदां काढीत होते तुला कल्पना नाही ! ”

“ आहे. ”

“ अन् जुलिया तर... ”

इस्माएलनं तें वाक्य पुरं केलं नाही.

राजानं हि त्यावर कांहीं उत्तर दिलं नाही.

कांहीं वेळ दोघेहि स्तब्ध उभे राहिले.

मग राजानं विचारलं,

“ तुला खांसाहेबांची कांहीं बातमी आहे का रे ? अजून तिकडे अत्रोलीलाच आहेत ती सगळी मंडळी ? ”

“ म्हणजे ? तुला माहीतच नाही ? ”

“ नाही. सांग. चल, आपण त्या समोरच्या हॉटेलमध्ये जाऊं. चहा घेशील ना ? ”

“ हां. घेऊं या. ”

ते दोघे हॉटेलमध्ये गेले, आणि चहा घेतां घेतां—किंवा खरं म्हणजे चहाचा एकच घोंट घेऊन बाकीचा तसाच निवत रहात देऊन—इस्माएलनं खांसाहेबांची हकीगत राजाला सांगितली.

खांसाहेबांचे वडील वारले होते. त्यानंतर कांहीं दिवस ते भोपाळच्या दरबारांत नोकरीस राहिले होते. पण त्यांच्या स्वाभिमानी स्वभावास त्या नोकरीचा त्रास वाढूं लागला होता, व त्यांनीं ती सोडून दिली होती. त्यांनीं मग सबंध उत्तर हिंदुस्थानांत दौरा काढला होता, आणि जालंदर, लाहोर, दिल्ली, अलाहाबाद, बनारस, ग्वाल्हेर, इंदोर अशा अनेक ठिकाणीं मोठमोठ्या मैफली जिंकल्या होत्या. आतां ते परत अत्रोलीस येऊन राहिले होते. आतां त्यांची ऐन जवानी थोडीच उरली होती ? पण नवजवान

गवयांनीं त्यांच्यापुढं थरथर कांपावं असं सामर्थ्य अन् कसब त्यांच्या गळ्यांत अजूनहि कायम होतं...

राजानं मधेंच विचारलं,

“अन् जुलिया ?”

“हां, जुलिया तर गाण्याच्या क्षितिजावर चमचमणारी तेजस्वी चांदणी आहे. बनारसला म्हणे ती अशी गायली, कीं तिथल्या विद्यागौरी अन् रोशनारा वगैरे साऱ्या बड्या बड्या गायिकांनीं शरमून माना खालीं घातल्या. कलकत्यास तर ऐकतों कीं, तिचं गाणं ऐकतांच गोहरजाननं तिला घट्ट आलिंगन देऊन पोटाशीं धरलं; अन् तिच्या सन्मानार्थ बडी दावत दिली !”

“दावत म्हणजे ?”

“मेजवानी !”

“असं होय ! शाबास !”

असा उद्गार काढून राजा कांहीं वेळ जुलियाबद्दलच्या विचारांच्या आनंदांत मग्न होऊन स्तब्ध राहिला. त्याच्या मुखावर विलक्षण प्रसन्नता खेळत होती.

“जुलिया तालाला फार बिचकायची, तुला आठवतं इस्माएल ? तूं तिची फार चेष्टा करायचास.....”

“हो. पण मोठी गोड मुलगी. कधीं चिडली नाहीं. पण आतां ती काय तालाला कच्ची राहिली असेल म्हणतोस काय ? छे छे, ती बातच सोड. खांसाहेबांची लडकी आहे ती ! मोटमोठ्या तबलियांना खाऊन टाकीत असेल आतां !”

इस्माएलच्या त्या बोलण्याचं राजाला खूप हंसू आलं. विनोदांत भर घालण्यासाठीं तो म्हणाला,

“होय, लहानपणापासून खादाडच होती ती !”

यावर इस्माएलहि मोठ्यांदा हंसला.

मग बोलतां बोलतां इस्माएल राजाला मधेंच म्हणाला,

“पण राजाभाऊ, तूं गाणं सोडलंस हें फार वाईट झालं.”

“ त्याला कांहीं कारणं झालीं. तीं माझीं मला माहीत. त्याला आतां कांहीं उपाय नाही ! ”

“ उपाय कां नाही ? तुझं कोवळं वय गेलं हें खर असलं, तरी तुझी उमर ऐन जवानीची आहे अजून. अजून पुन्हां सुरु केलीस गाण्याची तालीम..... ”

“ अजून ? ”

“ हो. कां नाही ? तुझी आवाजी हजारांत एक आहे, अन् तुझी बुद्धि किती तीव्र आहे तें मी पाहिलं आहे. ”

“ पण एकदां खांसाहेबांच्याजवळ शिकल्यामुळं दुसऱ्या कोणाची गायकी शिकावीशी मला वाटणं शक्य नाही. तूंच शिकवीत असशील मला तर मी शिकेन. शिकवतोस ? पण तूं इथें मुंबईस अन् मी पुण्यांत. तुझं-माझं जमायचं कसं ? ”

“ जमेल. पण खांसाहेबांच्याजवळ शिकायचं सोडून माझ्याजवळ काय शिकणार तूं ? ”

“ तें माझं मी ठरवीन. तुझी योग्यता मला माहीत आहे, अन् मुख्य म्हणजे तुझ्याजवळ आपल्या खांसाहेबांची गायकी आहे. पण तुझ्याजवळ माझं शिकणं जमेल म्हणतोस तें कसं ? मी मुंबईस यावं असं तुझं म्हणणं ? ”

“ नाही. मी लवकरच पुण्यास येणार आहे. ”

“ खरं ? ”

“ हां. चंचल बांदेकर ऐकून माहीत आहे ना तुला ? गाणंही ऐकलं असशील तिचं. पुण्याच्या लोकांना हल्लीं वेड लावलं आहे तिनं. ”

“ नाही बुवा. ”

“ अरे, नाही काय ? लावलं आहेन्. ”

“ हाः हाः ! मी नाही म्हणालों तें मला माहीत नाही या अर्थीं. बरं त्या चंचलचं काय ! ”

“ तिची शिकवणी मी पत्करणार आहे. ”

“ होय ? असा तूं पुण्यास येणार होय ? बहोत अच्छी ! इस्माएल, तुझ्या या भेटींत आज मला किती किती आनंद झाला म्हणून सांगू ? ”

“तुलाच झाला असं मानूं नकोस. मलासुद्धां फार फार दिलखुषी वाटली !”

३ :

मुंबईहून परत आल्यानंतर राजानं जेव्हां एम. ए.च्या अभ्यासाचीं सारीं पुस्तकं टूंकमध्ये भरून दृष्टिआड केलीं, आणि गायनाचीं आयुधं जमवून तो अभ्यास मनापासून व उत्साहानं सुरू केला तेव्हां दहा-पंधरा दिवसांच्या आंतच प्रिन्सिपल्सोहेवांनीं त्याला एके दिवशीं बंगल्यावर बोलावलं, आणि त्याबद्दल आपली नापसंती व्यक्त केली.

राजानं त्यांचं सारं बोलणं ऐकून घेतलं आणि विचारलं,

“गाण्याचा अभ्यास करणं विक्षिप्तपणाचं कां वाटतं आपणाला ?”

“तूं आतां कॉलेजचा फेलो आहेस. लवकरच प्रोफेसर होणार तूं...”

“प्रोफेसरनं गाऊं नये होय ?”

“थोडंसं गावं. गुणगुणावं. एखादी तान मारावी. पण अगदीं सकाळ-संध्याकाळ गायचं म्हणजे काय ?”

“हा ज्याच्या त्याच्या आवडीचा प्रश्न आहे.”

“आवडीचा नाही, तर प्रतिष्ठेचा आहे ! आपल्या सामाजिक दर्जाला असं करणं शोभतं, कीं नाही हा प्रश्न आहे !”

“म्हणजे गाणं शिकण्यानं माझ्या प्रतिष्ठेला बाध येतो असं आपलं म्हणणं ?”

“हो.”

“मला नाही तसं वाटत.”

“खेदाची गोष्ट आहे. अन् शिवाय, वसतिगृहांतल्या विद्यार्थ्यांना तुमचा उपसर्ग व्हावा—”

“ मुळींच नाही. दारं-खिडक्या लावून घेऊन गात बसतो मी ! कोण म्हणतं माझ्या गाण्याची कटकट होते म्हणून ? येऊं दे त्याला माझ्यासमोर...”

“ मला रुजवाती करीत वसायची संवय नाही. तुझा हा गाण्याचा उपक्रम मला पसंत नाही. वसतिगृहांत चालूं देणार नाही मी असले प्रकार ”

“ ठीक आहे. मी वसतिगृह सोडून जातो. ”

“ ठीक आहे. ”

“ इतकंच नव्हे, तर माझ्याकडे अध्यापनाचं जें काम आपण दिलं आहे त्याचाहि राजीनामा देतो वाटलं तर...”

आणि खरोखरच राजानं तसंही केलं असतं; पण त्याच्या विषयाच्या प्रोफेसरांनीं मध्यस्थी केली आणि त्या विचारापासून त्याला परावृत्त केलं.

त्यामुळें शिकविण्याचं काम राजानं पूर्ववत् चालूं ठेवलं. फक्त वसतिगृह सोडून तो गांवांत—आपल्या मालकीच्या वाड्यांत राहूं लागला.

अर्थात् या गोष्टीचीहि चर्चा विद्यार्थीमंडळींत पुष्कळच झाल्यावांचून राहिली नाही.

पंजाबरावांच्या मृत्यूनंतर राजानं फक्त चार खोल्या आपल्याकडे ठेवल्या होत्या, आणि वाड्याच्या बाकीच्या जागेंत तीनचार विन्हाडांना जागा दिली होती. त्याच्या वडिलांचा जुना कारकून विन्हाड ठेवणं काढणं वगैरे गोष्टी पाही, आणि भाडं वसूल करून राजाला देई. हें भाडं आणि कॉलेजांतली शिष्यवृत्ति हीच काय ती त्याची मिळकत होती. स्वतःकडे ठेवलेली जागा त्यानं गेल्या तीन महिन्यांत बंद करून ठेवली होती, पण प्रिन्सिपलसाहेबांशीं चिडून बोलून तो जो निघाला, तो सरळ गांवांत आला, आपली जागा उघडून त्यानं साफसफाई करून घेतली, वसतिगृहांतलं आपलं सगळं सामान आणलं, आणि त्याच दिवसापासून तो त्या जागीं राहूं लागला.

आतां त्याच्या गाण्याबद्दल तक्रार करायला कोण येणार होतं ?...

तो मालक होता या जागेचा !...

वाटलं तर तो चौवीस तास गात बसेल !...

खरंच तसं बसायचा विचार होता त्याचा ! पण मुंबईहून इस्माएल येण्याची वाट पहात होता तो.

इस्माएल दहा-पंधरा दिवसांत येतो म्हणाला होता. अजून कां आला नव्हता कोणास ठाऊक ? बाकी येईल लवकरच त्याला इथें शिकवणी मिळणार आहे त्या अर्थी. का ही चंचल का कोण गाणारीण आहे तिचा विचार बदलला इस्माएलची तालीम घेण्याचा ? का इस्माएलनंच येण्याचा वेत रद्द केला ? या लहरी कलावंतांचा काय नेम सांगावा ?...

पण अशा प्रकारचे तर्क करीत राजाला फार दिवस रहावं लागलं नाही. तो गांवांत राह्यला आल्यापासून पांचव्याच दिवशीं इस्माएल पुण्यास येऊन दाखल झाला.

त्याचं गाणं शिकणं जोरांत सुरू झालं.

एके दिवशीं गाण्याची तालीम संपल्यावर इस्माएल त्याला म्हणाला,
“ आतां तूं काय करणार आहेस ? ”

तंत्रोन्यावर गवसणी सरकवीत राजा म्हणाला,
“ विशेष असं कांहीं नाही. ”

“ मग येईनास माझ्याबरोबर ? ”

“ कुठें ? ”

“ चंचलेकडे. ”

“ चंचलेकडे ? ” राजानं चपापून विचारलं.

इस्माएल हंसला, व म्हणाला, “ कां ? दचकलास कां ? ”

इस्माएलच्या त्या हंसण्यांत व त्या दोनच शब्दांत काय होतं कुणास ठाऊक, पण तें ऐकतांच राजाला वाटलं त्यानं आपला उपहास केला. जणूं आपल्या मनांतलीं आंदोलनं ओळखून त्याबद्दल आपली कीव केली. आणि हें वाटल्याबरोबर बटन दाबून एखादा भिरभिर फिरणारा पंखा बंद करावा तद्वत् त्यानं आपल्या मनांतले सारे संशय बंद केले. त्याचा निश्चय झाला. तो म्हणाला,

“ छे, दचकलों कधीं ? ”

“ मग चलतोस ना ? ”

“ हो. ”

असं म्हणून राजानं कपडे चढविले.

चंचलेच्या घराचा जिना चढतांना वरच्या दिवाणखान्यांत कुणी तरी पेटी वाजवीत असावं आणि पेटीची सांथ घेऊन मधूनमधून गात असावं असं राजाला वाटलं. त्यानं इस्माएलकडे प्रश्नात्मक नजरेनं पाहिलं तेव्हां त्यानं नाकावर आपली उजवी तर्जनी ठेवून नजरेनं त्याला खुणावलं, ‘ बोलूं नकोस अन् पावलं हि वाजवूं नकोस. ’ इतकंच नाही, तर त्यानं राजाच्या खांद्यावर हात दावून ठेवला, आणि पुढची पायरी चढूं न देतां त्याला जागच्या जागीं उभं रहायला लावलं.

दिवाणखान्यांतून एकामागोमाग दोन-चार लकेरी ऐकूं आल्या. आवाज स्त्रीचा होता, आणि स्वरमाला ‘ मुलतानी ’ रागाच्या होत्या. जी कोणी स्त्री गात होती तिचं कंठमाधुर्य असामान्य होतं असं राजाला वाटलं. अगदीं हलक्या आवाजांत त्यानं इस्माएलला विचारलं,

“ चंचलाच गाते आहे ? ”

पण इस्माएलनं होय अशा अर्थीं फक्त मान हालविली, आणि त्याच क्षणीं पेटीच्या आवाजांत सफाईनं मिसळलेल्या आणखी दोन-चार लकेरी राजाच्या कानीं पडल्या. त्याला त्या अतिशय मधुर वाटल्या, व इस्माएलकडे पाहून आपला अभिप्राय नजरेनं व्यक्त केल्याशिवाय त्याला राहवलं नाही.

ते दोघे दिवाणखान्यांत पोहोचले तेव्हां त्यांच्या पावलांच्या चाहुलीनं चमकून गाणाच्या स्त्रीनं गाणं एकदम थांबवलं. इस्माएल दृष्टीस पडतांच केवळ दचकल्यासारखंच नव्हे, तर भ्यायल्यासारखंच करून तिनं उजव्या हाताचा पंजा आपल्या तोंडावर झटकन् ठेवला, आणि कसंबसं उठून ती जी आंतल्या खोलींत पळाली ती अशा आविर्भावानं, कीं जणूं एखादा अक्षम्य अपराध करतांना ती पकडली गेली होती.

त्या प्रकाराचं राजाला आश्चर्य वाटलं. मात्र आश्चर्यापेक्षां जी चंचला त्याच्या दृष्टीस क्षणभरच पडली होती तिच्या सौंदर्याचा परिणामच त्याच्या मनावर त्या क्षणीं अधिक झाला होता.

इतकी सुंदर स्त्री त्यानं यापूर्वी कधीं पाहिली नव्हती; आणि कदाचित् सुंदर वस्तूच्या दर्शनानं अंतःकरण आनंदानं उचंबळून येतं न येतं तोंच ती दृष्टीपुढून नाहीशी झाली, कीं जी एक विचित्र विघ्रादाची धार माणसाच्या अंतःकरणाला कापून जाते तिचाहि अनुभव त्याला त्या क्षणीं प्रथमच आला असावा.

त्यानं इस्माएलकडे आश्चर्याच्या दृष्टीनं पाहून न बोलतां विचारलं,
“ या अशा कां पळाल्या ? ”

पण त्याला उत्तर देण्याच्या लहरींत इस्माएल अजूनहि आलेला नव्हता. त्याच्या भुंवया मघांपेक्षांहि अधिक आकुंचित झाल्या होत्या. त्यानं खिशांतली एक विडी काढून शिलगावली, आणि बऱ्याचशा रागीट आवाजांत हांक मारली,

“ चंचल ! ”

आंतून कांहींच उत्तर आलं नाही.

इस्माएलनं आवाज आणखी उंच करून मुसलमानी भाषेंत म्हटलं,
“ चंचल, बाहेर ये ! जलदी ! ऐकलंस का नाही ? ”

आंतून प्रत्युत्तर आलं नाही. पण चंचला स्वतःच दाराशीं येऊन दाराचा अर्धवट आडोसा करून उभी राहिली. तिनं मान खालीं घातली होती, आणि आपल्या डाव्या मनगटांतील तासाची बांगडी उजव्या हाताच्या बोटांनीं चाचपीत तिच्याकडे तिनं दृष्टि लावली होती.

विडी तोंडावेगळी करून इस्माएल म्हणाला,

“ तिथें कां उभी राहलीस ? अशी पुढं ये नीट. तुझे कान पिळले पाहिजेत. ”

चंचला जागच्या जागींच उभी राहिली.

मग इस्माएलनं दुरूनच तिला रागं भरण्यास प्रारंभ केला.

“ अगदीं वेअकल आहेस तूं चंचल. पोरकट आहेस. इतकी चांगली गातेस पण सुराची मिजास तुझ्या डोक्याला नाही ? तुला दहादां सांगितलं मीं, कीं गाण्याचा अभ्यास करायचा तो तंबोन्यावरच केला पाहिजे, पेटिबरोबर कधींहि करतां कामा नये. मैफलीच्या वेळेस तुझ्यामागं पेटि

असते तेंसुद्धां मला आवडत नाहीं. पण त्या वेळचं राहूं दे. ऐकणाऱ्या लोकांना सुरेलपणाची अक्कल नसते, साथीची गर्दी झाली, कीं ते खुष असतात; म्हणून मैफलीच्या वेळेस पेटीची साथ घेतलीस, तर त्याबद्दल मी कांहीं बोलत नाहीं. पण घरीं अभ्यास करतांना पेटी वाजवायची ? त्या खोक्यांत 'मुलतानी'चे सूर तरी आहेत का ? कुठलं हें साहेबाचं खोकं आमच्या गाण्यांत शिरलं, अन् त्यानं आमच्या गाण्याचा सत्यनाश करून टाकला ! आज दुसऱ्यांदा पकडलंय मीं तुला पेटीबरोबर गाऊन अभ्यास करतांना. आज माफ करतो तुला; पण अभ्यासाच्या वेळीं पुनः पेटी हातांत घेतलीस, तर हात कलम करून टाकीन, माहीत आहे ? ”

असं बोलून हातांतली विझलेली विडी पुनः पेटवण्यासाठीं काडी जोरानं ओढून जणूं बाजाच्या पेटीबद्दलचा तिरस्कार व्यक्त करण्यासाठींच ती काड्यांची पेटी त्यानं रागानं दूर टाकली !

चंचला जागच्या जागींच उभी होती. तिनं फक्त ओठावरचा हात दूर केला आणि कपाळावरचे केस मागं लोटले.

राजानं बसल्या जागीं अस्वस्थपणानं चाळवाचाळव केली. या विचित्र प्रसंगीं आपण काय बोलावं तें त्याला कळणं कठीण होतं. ज्या गालिचावर तो बसला होता त्याकडे तो पहात राहिला. बराच वेळ पहात राहिल्यामुळं गालिच्यावरच्या नक्षीकामांतल्या चौकटी त्याला मोठमोठ्या दिसूं लागल्या.

तितक्यांत इस्माएलचं बोलणं त्याला ऐकूं आलं,

“ अच्छा, जाना दो. महामूर्ख आहेस, दुसरं काय ? आतां उभी राहूं नकोस तिथें. पुष्कळ झालं नाटक मला भिण्याचं. पुढें ये, अन् अशी इथें बैस. हे माझे दोस्त आले आहेत, यांची तुझी ओळख करून देतो. हं आटप. ये पुढें. ”

चंचला दाराआड होती ती पुढें सरकली. तिनं आपला पदर नीट ओढून घेतला, केस दोन्ही कानांवर दाबले आणि ती मंद गतीनं पावलं टाकीत पुढें आली.

सोन्याच्या चौकटींत बसवलेलं एखादं सुंदर चित्रच आपल्याकडे सरकत आल्यासारखं राजाला वाटलं.

इस्माएलनं त्या दोघांची परस्पर ओळख करून दिली, आणि चंचलेला म्हटलं,

“ तुझं गाणं ऐकायला आणलं आहे मीं यांना. ऊठ, घे तंबोरा. ”

चंचलेनं घाबरल्यासारखं दाखवून डाव्या हाताचीं बोटं आपल्या तोंडावर टेकलीं आणि म्हटलं,

“ अग वाई ! मी काय यांना गाणं ऐकवूं खांसाहेब ? तुम्हीच सांगतां कीं हे चांगलं गातात. मला भीति वाटते. ”

“ वा रे भिणारी ! तुझ्या नाजूक वाता राहूं देत. आटप, घे तंबोरा. म्हणे भीति वाटते ! ”

असं म्हणून इस्माएल हंसला. मघांचा त्याचा रागाचा आविर्भाव आतां पार गेला होता.

तें पाहून चंचलाहि तोंडाला पदर लावून हंसली, व तिनं मान फिरवली. त्याबरोबर तिची व राजाची पुरती नजरानजर झाली.

किती विलक्षण पाणीदार आणि मादक होते तिचे डोळे !...

राजाच्या मनांतील हा अभिप्राय त्याच्या नजरेंत व्यक्त झालेला चंचलेला समजला कीं काय कुणास ठाऊक ? कारण तिनं लगेच नजर दुसरीकडे केली आणि उठून कोपऱ्यांतला तंबोरा हातीं घेतला.

X X X

तो घरीं परत आला तो अतिशय प्रसन्न मनानंच आला. त्यानं सुंदर गाणं ऐकलं होतं, आणि इतकी सुंदर स्त्री जन्मांत प्रथमच पाहिली होती. आपल्या खोलीचं कुलूप उघडतांना तो अर्धवट मोठ्यानं गात होता. कपडे काढतां काढतां आणि नंतरहि कॉटवर बसूनहि तो गात होता.

तितक्यांत त्याच्या खोलीच्या दाराशीं येऊन कोणीशा हांका मारल्या,
“ लाजाभाऊ, अहो लाजाभाऊ ! ”

त्या बोवड्या शब्दांवरून राजानं ओळखलं, कीं शेजारच्या विन्हाडांतला छोटा आनंद आपल्याला हांक मारीत असावा.

गाण्याची लकेर थांबवून तो म्हणाला,

“ कोण, आनंद का रे ? ये ना, ये कीं आंत ! ”

आनंद त्याच्याजवळ आला व म्हणाला, “ हा कागद दिलाय तुम्हांला. ”

राजा हंसला व म्हणाला, “ अरे वेड्या, चिठी दिली आहे म्हणावं. ”

पण भाषेची ती दुरुस्ती आनंदाला पटली नाही. तो म्हणाला,

“ वा वा, माझी च्येष्टा कलता होय ? हा कागद नाही वाचं ? चघा. ”

“ वरं वरं, आपण कागदच म्हणूं. कुणी दिला रे ? ”

“ उमानं दिला. ”

“ हां आनंद, तुला काय शिकवलंय मीं ? ”

“ आईला आई म्हनायचं. ”

“ मग, कुणी दिला कागद सांग वरं पुन्हां. ”

“ आईनं. ”

“ शाबास ! ”

असं म्हणून राजानं कागद हातीं घेतला आणि वाचला.

त्यांत लिहिलं होतं—

“ मला पांचच मिनिटं आपली अगदीं निवान्त भेट हवी. आतां येऊं का ? ”

राजानं आनंदकडे पाहिलं अन् म्हटलं,

“ तुझ्या आईला धाडून दे. ”

आनंद धांवत परत गेला. मात्र, त्याला जाऊं देण्यापूर्वीं राजानं त्याचा मुका घेतल्यावांचून त्याला सोडलं नाही.

तो गेल्यावर राजानं पुन्हां एकदां त्या चिठीकडे पाहिलं.

किती सुंदर अन् वळणदार अक्षर होतं त्या चिठीतलं ! आणि अगदीं पुरुषाच्या अक्षरासारखं धीट आणि सरळ—किंचित् उजव्या बाजूला कलंडलेलं !

तें अक्षर म्हणजे उमाची एक प्रकारें प्रतिमाच होय असं राजाच्या मनांत आलं.

कारण त्याचा आणि उमाचा प्रत्यक्ष परिचय जरी थोडाच होता आणि तिच्याशीं त्याचं दोन-चार शब्दांचं बोलणं-चालणं जरी आजपर्यंत एक-

दोनदांच झालं होतं, तरी तिच्याविषयी जी हकीगत त्याला समजली होती तीवरून स्त्रियांच्या अंगी सहसा न दिसणारं धैर्य आणि संकटं सोशीत सरळ ताठ उभं राहाण्याचा पुरुषांचा धर्म तिच्या ठिकाणी होता याबद्दल त्याला संशय उरला नव्हता...

उमा !

विचारी उमा !...जी एका व्यसनी नवऱ्याची परित्यक्त पत्नी होती, जी आश्रयार्थ आपल्या वृद्ध पित्याजवळ येऊन राहिली होती, जिला आपला लहानगा मुलगा आनंद हेंच काय तें विसांव्याचं स्थान उरलं होतं, जी सुशिक्षित आणि बुद्धिमती असून भग्न संसारामुळें जिच्या गुणांचं चीज व्हायचं तसंच राहिलं होतं, रूपाच्या सामान्यतेमुळंच जिच्यावर परित्यागाचं दुःख कोसळलं होतं, आणि लोकापवादाची क्षिति न बाळगतां स्त्रियांसाठी शिवणकामाचा वर्ग काढून जिनं धैर्यानं स्वतःचा आणि आपल्या पित्याचा चरितार्थ चालविला होता, अशी ती उमा !... तिला विचारी तरी कसं म्हणायचं ! तिच्या विपन्न आणि संकटग्रस्त अवस्थेबद्दल अनुकंपा वाटणं साहजिक असलं, तरी तिचा करार आणि धैर्य पाहून कुणालाहि कौतुकच वाटावं आणि 'शाबास उमा' असेच उद्गार कुणाच्याहि तोंडून निघावेत अशी ती होती...

राजानं तिची ती चिठी पुन्हां वाचली. आपली निवान्त भेट घेण्यासारखं आपल्याशीं तिचं काय काम असावं त्याचा त्याला तर्क होईना. तो चिठीकडे तसाच निरखून पहात राहिला.

पण तितक्यांत उमाच दाराशीं आलेली त्याला दिसली व त्यानं झटकन उठून म्हटलं,

“ या ना ! ”

ती आंत आली आणि कांहींशी गोंधळून उभी राहिली.

राजा आपल्या टेबलाजवळच्या खुर्चीजवळ सरकला आणि कॉटकडे बोट दाखवून तिला म्हणाला,

“ उभ्या कां ? बसा ना ! ”

क्षणभर ती संकोचानं उभीच राहिली, आणि राजानं पुनः बसायला सांगितलं तेव्हां बसली, पण तीसुद्धां कॉटच्या कडेवर अगदीं अवघडूनच.

त्यानं विचारलं, “ काय काम आहे, सांगा ना. ”

उमानं वर मान करून क्षणभर त्याच्या दृष्टीला दृष्टि दिली, पण मग लगेच खालीं करून ती म्हणाली,

“ तें सांगायसाठींच मी आलें, पण आतां मला वाटतं आलें नसतें, तर वरं झालं असतं. जें मला बोलायचं आहे तें बोलण्याचा मला विलक्षण संकोच वाटतो. तुमच्या सौजन्याचा मी फायदा घ्यावा किंवा नाही, किंबहुना त्याची अपेक्षा तरी मी करावी किंवा नाही हें मला समजत नाही. ”

“ तुम्ही मुळींच संकोच करूं नका. काय बोलायचं असेल तें खुशाल मोकळ्या मनानं बोला. ”

तिनं मान खालीं घातली होती नी तशीच ठेवली आणि म्हटलं,

“ मी एका संकटांत आहे म्हणून तुमच्याकडे आलें आहे. ”

“ कसलं संकट म्हणतां ? ”

“ आमचं सहा महिन्यांचं भाडं थकलं आहे. तुम्हांला माहितच असेल. ”

“ हो, आमच्या कारकुनानं मला तें परवां सांगितलं आहे. ”

“ परवां तो कारकून म्हणाला, कीं या महिन्याची दहा तारीख टळली, तर आम्हांला जागा सोडून जावं लागेल. उद्यां दहा तारीख, आणखी भाडं भरतां येईल अशी तर यत्किंचित्हि आशा नाही. कारकुनाजवळ कांहीं सांगण्याची सोय नाही. तो कांहीं तरी बोलतो, अन् तें सहन करणं मला कठीण जातं. त्याचं वरोबर आहे. त्याला तरी काय दोष द्यायचा ? दुर्दैवाचाच सारा दोष. गेले पांच महिने आमचे अण्णा अंथरुणाला खिळलेले आहेत. औषधपाण्याला पैसा थोडा का लागतो ? पावसाळ्यांत माझ्याकडे शिवणकाम शिकायला येणाऱ्या बायका कमी होतात, त्यामुळं गेल्या तीन महिन्यांत क्लासची फी अगदीं कमीच आली. कितीहि काटकसरीनं राहिलं तरी पैसा पुरत नाही. पण या साऱ्या गोष्टी कारकुनाजवळ कशा आणि कितीदां सांगायच्या ? तेव्हां म्हटलं—”

तिला पुढें बोलूं द्यावं हें राज्याला बरं वाटलं नाहीं. कारण ती जेवढं बोलली होती तेवढ्यानंच तिच्या मनाला किती विलक्षण व्यथा झाली असली पाहिजे तें त्याला स्पष्ट दिसत होतं. तो चट्कन् म्हणाला,

“ आलं माझ्या लक्षांत. मी कारकुनाला सांगतों. तो तुम्हांला भाड्या-बद्दल विचारणार नाहीं. तुम्हांला सवड झाली म्हणजे मला सांगा. मगचं कारकून तुमच्याकडे येईल. मग तर झालं ना ? ”

उमानं गाढ कृतज्ञतेची नजर त्याच्याकडे टाकली आणि मग ती खाली पाहूं लागली. पण आपण उलट कांहींच बोललों नाहीं ही गोष्ट तिच्या मनाला बरी वाटली नसावी. कारण, क्षणभरानं मान वर करून ती म्हणाली,

“ तुमचे माझ्यावर फार फार उपकार झाले. ”

“ छे, छे, तुम्ही असं बोलतां कामा नये. ”

असं म्हणून राजा किंचित् हंसला, आणि मग उमाच्या मनांतील विषाद घालविण्यासाठीं दुसरेच विषय काढून तो तिच्याशीं बोलत राहिला.

त्या बोलण्यांत पुस्तकांच्या गोष्टी निघाल्या तेव्हां उमा मध्येच म्हणाली,

“ मला वाचनाची फार हौस आहे पण ती मला मारावी लागते. ”

राजा चट्कन् म्हणाला,

“ मी तुम्हांला देत जाईन पुस्तकं माझ्याजवळ मागत जा. आतां देऊं का कांहीं ? मराठी देऊं कीं इंग्रजी ? हें पहा, हें चालेल ? ”

त्यानं टेवलावर कडेलाच पडलेलं एक इंग्रजी पुस्तक उचललं आणि दाखवलं.

उमानं त्याचं नांव वाचलं आणि म्हटलं,

“ हें मीं कॉलेजांत असतांनाच वाचलं आहे. ”

राजानं आश्चर्यानं विचारलं,

“ तुम्ही कॉलेजांत होतां ? ”

“ हो, एक वर्षभर होतें. त्यानंतर माझं लग्न झालं आणि—”

ती एकदम गप्प झाली. जणूं तिच्या आयुष्याचा पुढचा इतिहास म्हणजे एक मोठी शोककथा आहे असा तिच्या त्या एकदम स्तब्ध होण्याचा अर्थ होता !

ती एकदम गप्प झाली हें आपल्या लक्षांतच आलं नाहीं असं राजानं दाखवलं. त्यानं तिला दुसरीं दोन पुस्तकं दाखवलीं आणि तीं आपल्याला किती व कां आवडलीं तें सांगितलं.

त्याचं बोलणं ऐकतांना उमाचा चेहरा विलक्षण प्रकाशित झाला होता. बोलतां बोलतां तो जेव्हां गप्प झाला तेव्हां तो बोलत राहिला असता तर आपल्याला हवं होतं असा भाव तिच्या मुद्रेवर दिसत होता. त्यानं पुढें केलेलीं पुस्तकं तिनं हातीं घेतलीं आणि त्याचा निरोप घेऊन ती निघून गेली.

ती गेल्यावर चंचलेच्या तोंडानं संध्याकाळीं ऐकलेल्या गाण्याचा पहिला चरण पुन्हां एकदां मोठ्यानं म्हणावा म्हणून राजानं प्रयत्न केला. पण त्याच्या कंठांतून तेच स्वर नीटसे येईनात.

त्याची मनःस्थिति विचित्र झाली होती.

दोन घटकांच्या अंतरानं त्यानं स्त्रियांचे दोन भिन्न भिन्न नमुने पाहिले होते.

एकीवर तो स्वतः अनुरक्त झाला होता, आणि दुसरी त्याच्यावर अनुरक्त झाल्याची त्याला कल्पना नव्हती.

त्या दोन स्त्रियांचा त्याच्या स्वतःच्या जीवितावर किती मोठा परिणाम होणार होता तें तर त्याला मुळींच माहित नव्हतं !

यानंतर सुमारें सहा महिन्यांनीं—म्हणजे १९१८ च्या मार्च महिन्यांतील एके दिवशीं सकाळीं अकरा वाजण्याच्या सुमारास चंचला आपल्या खोलींत अंथरुणावर अंग टाकून राजाभाऊबद्दलचे विचार करीत होती.

त्या दिवशीं कसला तरी मुसलमानी सण असल्यामुळं इस्माएल तिला शिकवायला येणार नव्हता. अशा सुटीच्या दिवशीं नऊ-दहा वाजेपर्यंत झोंपून राहाण्याची तिला फार आवड होती. पोरकट आळस हा तिच्या

स्वभावांतला एक विशेष होता. आजहि ती अशीच दहाच्या सुमाराला उठली होती. उठल्यावर तिनं धड तोंडहि धुतलं नव्हतं.

चंचला बाहेरच्या दिवाणखान्यांत यायला आणखी पोस्टमननं तिच्या नांवाचं एक पत्र तिथं टाकायला एक गांठ पडली होती. पत्रावरच्या अक्षरावरून तें राजाभाऊचं आहे हें तिनं ओळखलं होतं, व तें तिनं फोडलं तेव्हां तिच्या दृष्टीस पुढील मजकूर पडला होता:—

“ गेल्या तीन दिवस मी बारीक तापानं थोडा आजारी होतों, त्यामुळें मला तुझ्याकडे येतां आलं नाहीं. उद्यां दिवसभर मला कॉलेजचं काम आहे. त्यामुळें यायला सवड होणार नाहीं. पण रात्रीं बहुतेक येईन. तूं कदाचित् वाट पहात असशील म्हणून कळवलं आहे. ”

तें पत्र तसंच हातांत ठेवून चंचला आपल्या खोलींत गेली आणि अंधश्रणावर पडली. पडल्या पडल्या ती राजाभाऊबद्दल विचार करूं लागली...

“ तूं वाट पहात असशील म्हणून कळवलं आहे ” असं राजाभाऊनं लिहिलं होतं खरं, पण खरं म्हणजे ती वाट पहात नव्हती. गेल्या तीन दिवसांत राजाभाऊ तिच्याकडे आला नव्हता याबद्दल तिच्या मनाला कांहींच वाटलं नव्हतं. आश्चर्य वाटलं नव्हतं, राग आला नव्हता, किंवा त्यानं आतां लवकर यावं अन् भेटावं असंहि तिच्या मनांत आलं नव्हतं. किंबहुना ‘ तूं वाट पहात असशील ’ असं त्यानं कां लिहावं हेंच चंचलेला कळेना. ज्या मनोवृत्तीच्या उद्भवानंतर स्त्री पुरुषाची वाट पहाते, ती वृत्ति चंचलेच्या ठिकाणीं नव्हती.

प्रीतीचा उलट जबाब देणं दूरच राहिलं, पण राजाभाऊसारख्या माणसाची प्रीति ओळखण्याचंसुद्धां सामर्थ्य चंचलेच्या ठिकाणीं नव्हतं. राजाभाऊ ज्या तऱ्हेनं तिच्याशीं वागे, त्याचा तिच्या असंस्कृत मनाला त्रासच होत असे, आणि तो उघड दाखवायला ती कमी करीत नसे. आपण लिहिलं वाचलं पाहिजे, इंग्रजीसुद्धां शिकलं पाहिजे, गाण्याखेरीज हरतऱ्हेच्या विषयांत लक्ष घातलं पाहिजे, लोकांचीं मतं समजून घेतलीं पाहिजेत, आपलीं बनविलीं पाहिजेत असा राजाभाऊनं नेहमीं आग्रह कां करावा तें तिला कधीं समजत नसे. त्याचा तो आग्रह तिला एखाद्या छळासारखा

वाटे. कित्येकदां ती त्याला अपमानास्पद असं कांहीं तरी बोलेसुद्धां. तसं ती बोलली म्हणजे त्याच्या मुद्रेवर जी क्लेशाची छाया येई तिचा अर्थ कळण्याचं सामर्थ्य तिच्या ठिकाणीं नव्हतं. तिच्या मनांत येई, हे काय म्हणून असे माझ्या राशीला लागतात ? कशासाठीं माझ्यामागं यांचा हा सासुरवास ?.....

आतां जेव्हां ती राजाभाऊचं पत्र वाचून पलंगावर पडली, तेव्हां त्याच्याबद्दलचे असलेच विचार तिच्या मनांत आले.

तिनं घड्याळांत पाहिलं तो बारा वाजायला आले होते.

तिची आई दाराशीं डोकावली व म्हणाली,

“ चंचल, ऊठ, अंगबिंग धुवायचं आहे कीं नाहीं तुला आज ? जेवण तयार आहे. ”

चंचलेनं जांभई दिली, हातांतलं पत्र पायगतीं टाकून दिलं आणि आळोखेपिळोखे देऊन दोन्ही हातांची मिठी डोक्याखालीं घेत म्हटलं,

“ पडूं दे बाई जरा. काय ग तुझा हा त्रास ? ”

तितक्यांत बाहेरच्या दाराशीं कुणी तरी ओरडलं,

“ बाई आहेत का घरांत ? ”

चंचलेच्या आईनं खोलींतनंच विचारलं,

“ कोण आहे ? ”

“ मी आहे बाई. बनारशी पातळं आलीं कीं दाखवायला आणा म्हणाला होतात ना ? आणलीं आहेत. ”

“ अग बाई ! ” असं उद्गारून पलंगावरून एकदम उठत चंचला म्हणाली, “ आई, टापरे शेठजींच्याकडला माणूस आलेला दिसतो आहे. आतां अंग धुणं, जेवण सगळं राहूं दे बाई. आधीं पातळ व्यायचं अन् मग सगळं ! ”

तिनं आपल्या आईला ओढीतच बाहेरच्या दिवाणखान्यांत नेलं !

याच तिच्या छानछोकीच्या हव्यासाबद्दल राजाभाऊला तिचा राग येई. पण चमत्कार असा, कीं तिच्या बुद्धीच्या निकृष्टपणाबद्दल आणि अंतः-करणाच्या निर्विकारतेबद्दल त्याला तिचा कितीहि राग आला, तरी तिच्या

असामान्य कंठमाधुर्यानं आणि अनुपम लावण्यानं त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न केलेली शारीरिक आसक्ति त्या रागामुळे कमी होत नसे.

किंबहुना, ती आसक्ति म्हणजे जिच्याशीं गेले पांच सहा महिने तो झुंजला होता व पुढेहि त्याला झुंजावं लागणार होतं अशी एक विचित्र शक्तीच होऊन बसली होती !

× × ×

याच वेळीं—म्हणजे बारा वाजण्याच्या सुमारास उमा राजाभाऊबद्दलचे विचार करित होती.

तिचं घरकाम नुकतंच आटोपलं होतं. आतां थोडे हिंडूं फिरूं लागलेले तिचे अण्णा वाचनालयांत गेले होते. आनंद शेजारच्या बिन्हाडांतल्या मुलांशीं खेळायला गेला होता. तिच्या शिवणकामाच्या वर्गांत शिकणाऱ्या बायका यायला अजून तास दीड तास अवकाश होता, आणि थोडी विश्रांति व्यायसाठीं म्हणून ती एका चर्टईवर भिंतीशीं टेकली होती.

ती केव्हांहि अशी एकटी बसली, कीं तिचं मन राजाभाऊबद्दल विचार करूं लागे. आज राजाभाऊविषयींचे विचार तिच्या मनांत विशेषेंकरून येण्याचं कारण असं होतं, कीं काल व आज तो तिच्याशीं थोडासा कठोरपणानं वागला होता. यापूर्वीं तिच्याशीं होणाऱ्या त्याच्या वर्तनांत कठोरता कधींच दिसली नव्हती; व गेल्या दोन दिवसांत जी तिला अनपेक्षितपणें दिसली तिच्या कारणाचा तिला कांहींच तर्क होईना !

काल संध्याकाळीं त्याला थोडासा चहा घ्यायसाठीं ती त्याच्या खोलींत गेली होती तेव्हां तो म्हणाला होता,

“ आज मला पुष्कळ बरं वाटतं आहे. ”

डॉक्टरच्या औषधाची वाटली भरलेलीच्या भरलेली टेबलावर दिसत होती तिच्याकडे पाहून उमा म्हणाली होती,

“ म्हणून लगेच औषध घ्यायचं बंद केलंत वाटतं ? आजच्या दिवस तरी व्यायला हवं होतं औषध ! ”

“ फार कडू आहे तें, अन् दर्प तर असा आहे त्याला !... ”

“ तुम्ही पुष्कळदां अगदीं लहान मुलासारखं बोलतां. औषध कधीं गोड असतं का ? व्या. मी देऊं का डोज ओतून ? ”

अंगावर शहारे आल्यासारखं करून राजाभाऊ म्हणाला,

“ नको. मला खरंच आज पुष्कळ बरं वाटतं आहे. मी तर मनांत विचार करतो आहे, कीं जरा बाहेर जाऊन यावं. ”

“ वेड तर नाहीं लागलं तुम्हांला ? दोन दिवसांच्या तापानं अशक्तता आली असणार. बाहेर जायचे श्रम सोसवतील का ? मी तर म्हणतं आतां दोन-चार दिवस अगदीं स्वस्थ पडून राहा. ”

“ पण उद्यां तर कॉलेजांत वार्षिक परीक्षा सुरू होणार अन् मला सुपरव्हिजनच्या कामासाठीं जावंच लागणार. ”

“ मग तर आज पूर्ण विश्रांति घेणं अधिकच आवश्यक आहे. बाहेर गेलंच पाहिजे असं कांहीं काम नाहीं ना ! आहे ? ”

चंचलेकडे जाऊन येण्याचा आपण विचार करित आहोंत हें तिला सांगणं राजाभाऊला शक्य नव्हतं. त्यामुळं तो म्हणाला,

“ अं.....काम नाहीं, पण जरा जाऊन आलों, तर बरं वाटेल असं मला वाटतं. ”

“ छे, असा वेडेपणा नका करूं. ”

त्यावर त्यानं कांहीं उत्तर केलं नाहीं. तेव्हां तिला वाटलं, कीं आपलं म्हणणं त्यानं ऐकलं.

पण चहा पिऊन झाल्यावर जेव्हां त्यानं साबणानं तोंड धुतलं आणि शर्ट बदलला, तेव्हां तिला पुन्हां शंका आली व तिनं विचारलं,

“ हें काय ? ही कसली तयारी ? ”

“ जरा बाहेर जाऊन येतो. ”

“ जाण्यावांचून अडलेलं नाहीं म्हणालांत ना ? ”

“ पण जाऊन आलों, तर जरा बरं वाटेल असंही म्हटलं कीं. ”

“ ती खोटी आहे तुमची कल्पना. खोलींत तीन दिवस सारखं पडल्यानं तुमच्या मनाला आंबल्यासारखं झालं आहे, तेव्हां जरा बाहेर गेलांत, तर तुमच्या मनाला बरं वाटेल. पण तुमच्या शरिराला तें सोसायचं नाहीं. ”

“ पण मला जावंसं फार वाटतं आहे. ”

“ तरी जाऊं नका. ”

“ जातों. ”

“ मी नाही जाऊं देणार. ” असं म्हणून त्यानं हातीं घेतलेला कोट त्याच्या हातांतून काढून घेऊन तिनं तो खुंटीवर अडकवला होता.

राजाभाऊनं तिच्याकडे क्रुद्ध नजरेनं पाहिलं होतं अन् म्हटलं होतं,

“ पण तुमचा माझ्यावर येवढा जुलूम काय म्हणून ? असा अधिकार काय म्हणून चालवतां आहांत तुम्ही माझ्यावर ? ”

यावर कांहीं एक न बोलतां तिनं फक्त एक आर्जवाचा कटाक्ष त्याच्याकडे टाकला होता, आणि ती त्याच्या खोलींतून बाहेर पडली होती.

त्यानं तिचं ऐकून बाहेर जाण्याची आपली कल्पना सोडून दिली होती. पण, ‘ असा अधिकार काय म्हणून चालवतां आहांत तुम्ही माझ्यावर ? ’ हे त्याचे कठोर शब्द आणि ते उच्चारतांना त्याच्या चर्येवर उमटलेला राग उमाला लवकर विसरतां आला नव्हता.

आज कॉलेजांत तीन तास सुपरव्हिजनचं काम त्याला करावं लागणार होतं; म्हणून त्यानं थोडंसं खाऊन जावं असा तिनं त्याला सकाळीं आग्रह केला होता. तो म्हणाला होता,

“ मला अगदीं वासना नाही. तोंडाला चव नाही. ”

“ चांगलं चवदार करून देतें, पहा तरी. ”

“ कॉलेजांत घेईन मी चहा आणि ब्रेड. ”

“ मग दुपारच्या वेळेस खाण्यांत काय अर्थ आहे ? आत्तांच थोडंसं खा. ”

“ नको मी तसाच जातों. ”

“ मी नाही जाऊं देणार. ”

हें ऐकतांच राजानं कालच्यासारखीच क्रुद्ध नजर केली होती आणि कालचेच शब्द उच्चारले होते.

“ असा अधिकार काय म्हणून चालवतां तुम्ही माझ्यावर ? ”

आणि त्याच्या कालच्या व आजच्या वागण्यांत फरक असा होता, कीं काल त्यानं जरी कठोर शब्द उच्चारले होते, तरी तिचं ऐकलं होतं. पण आज तिचा आग्रह न जुमानतां, कांहीं न खातां तो कॉलेजांत तसाच गेला होता.

भिंतीला टेकून चटईवर बसून विचार करतां करतां उमाला हे दोन्ही प्रसंग पुनःपुन्हां आठवत होते, आणि विशेषतः राजाभाऊचा तो कठोर प्रश्न तिच्या मनांत पुनःपुन्हां येत होता.

ती स्वतःला विचारुं लागली, “यांच्यावर अधिकार गाजवण्याच्या आविभावानं यांच्याशीं मी वागतें आहे का ?”...

अधिकार !...

तिला मनांतल्या मनांत त्या शब्दांचा चमत्कार वाटला. ती विचार करुं लागली,

‘या जगांत कुणाचा कुणावर अधिकार असतो वरं ? आईचा लेकीवर ? पुत्राचा पित्यावर ? पत्नीचा पतीवर तरी ?...’

मग, राजाभाऊ, मी तुमच्यावर कसला अधिकार चालवणार ?...

ज्या मला स्वतःच्या आयुष्यावरहि चालवायला हवा तेव्हां अधिकार चालवतां आला नाही, ती मी तुमच्यावर कसला अधिकार चालवणार ?...

तिला आपल्या आयुष्यांतले दोन महत्त्वाचे प्रसंग आठवले, आणि त्या प्रत्येक प्रसंगां आपण झंझावातांत सांपडलेल्या दुवळ्या प्रवास्याप्रमाणें आपल्या इच्छेविरुद्ध कशा पुढें पुढें ढकलल्या गेलों होतों, आणि आपला जीवितप्रवास सध्यांच्या या अनुक्रमणीय दशेपर्यंत कसा येऊन पोचला होता तें मनांत येऊन तिच्या डोळ्यांतून आसवं ओघळूं लागलीं.

सहा-सातच वर्षांपूर्वी उमा ही कॉलेजांत शिकणारी आनंदी, स्वच्छंदी, हुषार मुलगी होती हें आज कुणाला सांगून तरी खरं वाटण्यासारखं होतं का ? त्या वेळेस तिचे अण्णा श्रीमंत नसले तरी सधन होते, आणि ती स्वतः आपल्या महत्त्वाकांक्षेचे आणि मनोरथांचे पतंग आकाशांत किती तरी उंच उंच उडविण्यांत गर्क झालेली होती ! पण अण्णांना त्याच वेळीं एक चांगलं स्थळ कुणी तरी सांगितलं. तिथं उमा जन्माची सुखी होईल असं त्यांना वाटलं. पदवीचा अभ्यास पूर्ण करण्याची लेकीची कल्पना त्यांनीं ऐकली नाही. हुंड्याची अडचण होती ती आपली लहानशी जमीन विकून अन् सांठवलेला सारा पैसा एकत्र करून त्यांनीं भागवली. त्यांनीं तिचं लग्न करून टाकलं. उमाला कुठें आपल्या आयुष्यावर अधिकार चालवितां आला ? ...

पुढें दोन वर्षांनीं उमाच्या पोटीं आनंद आला, पण त्याच्या आधींच तिच्या संसारांतला आनंद नष्ट होऊं लागला होता. व्यसनी पतीशीं संसार करणं तिला अधिकाधिक क्लेशदायक व्हायला लागलं. तिच्या नवऱ्यानं स्वतःची सगळी इस्टेट उधळून टाकली. एक दोन फौजदारी गुन्ह्यांतहि तो सांपडला. तरीहि त्याच्यापासून ती दूर झाली नसती. त्याची सेवा करणं हें आपलं पहिलं कर्तव्य आहे असं ती आपल्या मनाला शिकवून राहिली असती. पण अखेर तिचा नवरा जेव्हां निर्दय पशूसारखी मारहाण करूं लागला, आणि आपल्या मुलाच्या शारीरिक सुरक्षिततेबद्दलसुद्धां जेव्हां तिला चिंता वाटूं लागली, तेव्हां एके दिवशीं पतिगृह सोडून ती आपल्या अण्णांच्या घरीं रहावयास आली ! या प्रसंगीं तरी तिला आपल्या आयुष्यावर अधिकार चालवितां आला होता काय ?...

मग अशी ही उमा राजाभाऊवर कसला अधिकार चालविणार ?...
अधिकार !...

तिनं पदरानं डोळे टिपले आणि मान वर करून समोर पाहिलं. तिच्या दारांतून राजाभाऊच्या खोलीची एक खिडकी दिसत होती. कितीदां तरी त्या खिडकीकडे ती टक लावून पहात वसत असे. राजाभाऊची हालचाल तिला त्या खिडकींतून दिसत असे; किंवा निदान खुंटीवरचे त्याचे कपडे, हातांत धरायची त्याची काठी अन् त्याच्या पुस्तकांच्या कपाटाचा एक कोपरा तिला दिसत असे. त्या वस्तु पहातांना तिच्या मनांत अनेक वेळां येई, कीं त्यांकडे ज्याप्रमाणें आपण दुरून पहात आहोंत त्याप्रमाणेंच राजाभाऊकडेहि आपण फक्त दुरूनच पाह्यला पाहिजे; आपलं त्याच्यावर जडलेलं प्रेम कधीं सुफलित होणं शक्य नाहीं; इतकंच नव्हे, तर आपल्या प्रेमाची त्याला ओळख देणं म्हणजेसुद्धां त्याच्या सुंदर आयुष्याचा एक प्रकारें घात करण्यासारखं ठरेल ! आपण येवढीच तीव्र इच्छा मनाशीं धरावी, कीं दुरून का होईना राजाभाऊ सदैव आपल्या दृष्टीस पडावा !

आत्तां हेच विचार उमाच्या मनांत आले, व समोरच्या त्या खिडकीकडे ती तशीच किती वेळ तरी पहात राहिली !

५५

एखाद्या माणसाच्या हातीं पितळेचा तुकडा द्यावा, तो सोन्याचा असतां तर फार बरं झालं असतं असं त्याला वाटावं, त्याचं सोनं करण्याचा वेडा प्रयत्न त्यानं पुष्कळ करावा, आणि तो साधला नाही तरी त्याचा नाद मात्र त्याला सोडतां येऊं नये असं झालं म्हणजे त्याची जशी अवस्था होईल तशी राजाभाऊची झाली होती.

त्याच्या सुसंस्कृत बुद्धीला चंचलेच्या बुद्धिहीनत्वाचा तिटकारा येत होता, तिच्या भावनाशून्यत्वाचा विस्मय वाटून राग येत होता, पण तिच्या शरीरसौंदर्यानं त्याच्यावर जी मोहनी घातली होती तिचे पाश त्याला तोडतां येत नव्हते !

आणि यामुळें स्वतःला रोज अधिकाधिक दुःखी मात्र करून घेत होता !

कॉलेजला सुटी झाल्यापासून आतांशा चंचलेकडे जाऊन बसण्यांत दिवसाचा बहुतेक वेळ तो घालवूं लागला होता. आणि तिच्याकडून परत येतांना सुखापेक्षां मनस्तापाचं ओझंच अंतःकरणावर घेऊन तो घरीं येत असे.

एके दिवशीं सकाळीं उमा राजाभाऊच्या खोलींत आली व म्हणाली,

“आज तुमच्या कॉलेजांत सरोजिनी नायडूंचं व्याख्यान आहे, खरं का ? ”

तो म्हणाला, “ मला माहित नाही. असेल. ”

“ म्हणजे ? तुमच्या कॉलेजांत व्याख्यान अन् तुम्हांला माहित नाही ? ”

“ माझी हजिरी घेऊं नकोस. असेल सरोजिनी नायडूंचं व्याख्यान, पुढें काय ? ”

“ असलं तर मला ऐकायचं आहे तें. ”

“ मग ऐक व्याख्यान. मी तुला नको म्हणतो कीं काय ? ”

“ नको म्हणण्यापैकींच करताहांत. कॉलेजांत व्याख्यान आहे कां नाही विचारलं, तर तेंसुद्धां सरळ सांगत नाही ? ”

“ मला माहीत नाही, तर मी काय सांगू ? ”

“ कॉलेजांत शिकवतां हे तरी खर का ? ”

“ शिकवतो, पण त्यापलीकडे कॉलेजांत होणारी कुठलीहि गोष्ट मला माहीत नसते. माझं मन कशांतच रमत नाही. ”

“ कां ? काय झालं आहे मनाला ? ”

“ तुला सांगणार आहे केव्हां तरी. ”

असं म्हणून त्यानं कोट-टोपी घातली आणि तो बाहेर गेला.

यानंतर बरेच दिवसांनीं एकदां जेव्हां पूर्वी कधीं न दिसलेला एक फोटो राजाभाऊच्या टेबलावर उमाला दिसला, तेव्हां ती प्रथम कांहीं वेळ कांहींच बोलली नाही. पण तेथून उठून जायच्या वेळेस ती त्याला म्हणाली,

“ तुम्ही मला एकदां केव्हां तरी जें सांगेन म्हणाला होतात पण सांगितलं नाहीत तें तुम्ही न सांगतांच मला कळलं ! ”

तिच्या बोलण्याचा अर्थ न समजल्यामुळं तिच्याकडे आश्चर्यानं पाहून राजाभाऊनं विचारलं,

“ काय कळलं ? ”

“ तुमच्या मनाला काय झालं आहे तें ! ”

“ माझ्या मनाला ? काय झालं आहे माझ्या मनाला ? ”

“ त्याचा उच्चार कशाला हवा ? ”

“ अन् तुला कोणीं सांगितलं ? ”

“ त्या फोटोनं. ”

तें ऐकतांच तो तिला रागानं कांहीं तरी बोलणार होता; पण त्याचे शब्द ऐकायला उमा तिथं उभी राहिली नव्हती.

परंतु नंतर कांहीं दिवसांनीं ती त्याला म्हणाली,

“ एक गोष्ट विचारुं का तुम्हांला ? ”

“ हं, विचार कीं. ”

“ विचारल्याबरोबर न थांबतां ताबडतोब उत्तर दिलं पाहिजे ! ”

“ म्हणजे काय ? ”

“ म्हणजे असं, कीं खरं तें सांगितलं पाहिजे. प्रश्नाचं उत्तर द्यायला अवसर मिळाला नाही, कीं माणसाला खरी गोष्ट सहसा लपवतां येत नाही. ”

“ मानसशास्त्राचे सिद्धान्त नको सांगूस. काय विचारणार आहेस तें विचार. ”

“ या फोटोविषयीं तुमच्या काय भावना आहेत ? ”

“ तुला काय करायचं आहे त्याच्याशीं ? ”

“ हें माझ्या प्रश्नाचं उत्तर नाही झालं ! ”

राजाभाऊ रागानं म्हणाला,

“ उत्तर द्यायची माझी इच्छा नाही. ”

“ नका देऊं, पण काय सांगतें तें नीट ऐका. मला सगळीं माहिती मिळाली आहे. तुम्ही किती मोठे आहांत, तुमची विद्वत्ता अन् योग्यता केवढी आहे तें विसरूं नका. भलत्या ठिकाणीं आपलं मन गुंतूं देऊं नका. ”

राजाभाऊनं मोठमोठे डोळे करून तिच्याकडे पाहिलं आणि त्यानं तिला कठोर स्वरांत बजावलं,

“ उमा, हा विषय बंद कर. ”

“ नाही. मी बोलणार ! ”

“ एक अक्षरसुद्धां बोलूं देणार नाही. तुझा काय अधिकार आहे माझ्यावर ? ”

“ अधिकार...त्या अधिकाराचा कधींहि उच्चार न करण्याची शपथ माझ्या मनाला मीं घातली आहे म्हणून, नाही तर सांगितला असता ! ”

“ नको सांगूस. पण चंचलेच्या बाबतींत एक अक्षरसुद्धां बोलूं नकोस ! ”

हें बोलतांना राजाभाऊचा स्वर उंच चढला होता आणि तो थरथर कांपत होता.

पण त्याच्या क्रोधाची भीति न बाळगतां उमा म्हणाली,

“ पुन्हां सांगतें, कीं स्वतःचा मोठेपणा तुम्ही विसरतां कामा नये, अन् भलत्या ठिकाणीं गुंतणाऱ्या आपल्या मनाला—”

“ उमा बोलूं नकोस ! ” राजाभाऊ मोठ्याने ओरडला.

“ बोललें तर काय कराल ? ”

विलक्षण उग्र मुद्रा करून राजाभाऊ ओरडला,

“ उमा, माझ्या शान्तपणाची परीक्षा पाहूं नकोस. अमुक करा अन् तमुक करूं नका असं मला सांगणारी तूं कोण ? तुझा-माझा काय संबंध ? चालती हो पाहूं इथून...”

पण उमा गेली नाही. तिचे पाय लटपटूं लागले. ती खुर्चीवर बसली, आणि दोन्ही हातांनी तोंड झांकून रडूं लागली.

राजाभाऊ तिच्याकडे पहात राहिला.

❖ ६ ❖

१९१९ सालचा जानेवारी महिना उजाडला.

एके दिवशी राजाभाऊ तिन्हीसांजा चंचलेच्या घरीं गेला तो एक अगदीं विचित्र निश्चय करून !

तो निश्चय आपल्या मनाशीं गुप्तपणें केल्यापासून साऱ्या चित्तवृत्तीचा विलक्षण प्रक्षोभ त्याच्या अनुभवाला येत होता, आणि त्याचं सर्वांग कांपत होतं !

चंचलेच्या बाबतींत जें कांहीं मिळण्यासारखं आहे तें केवळ शारीरिक असलं अन् कितीहि हीन असलं तरी घेऊन मोकळं व्हायचा त्यानं निश्चय केला होता !...

योगायोग असा कीं, तो गेला त्या वेळेस चंचला घरांत एकटी होती.

तो येतांच ती बाहेर दिवाणखान्यांत आली व त्याच्यासमोर बसली.

नोकरानं दिवाणखान्यांत येऊन दिवा लावला, तेव्हां तिनं दिव्याला नमस्कार केला आणि डोळे मिटून मनाशीं कसलं तरी स्तोत्र म्हटलं.

राजाभाऊ तिच्याकडे टक लावून पहात राहिला. तिचे मिटलेले डोळे ते उघडे असतांना दिसत त्यापेक्षांहि अधिक सुंदर नव्हते काय ? आणि हळूच हालणारे तिचे लाल लाल ओंठ...

तिची प्रार्थना संपली तेव्हां तिनं पानाचा डबा पुढें ओढून पट्टी बनाविली आणि त्याच्यापुढें धरली.

राजाभाऊनं ती हातीं न घेतां तिच्या नाजूक, सुंदर हाताकडे दृष्टि लावून म्हटलं,

“ मला नको ! ”

“ इश, नको म्हणजे काय ? कां नको ? ”

“ मला आतां कंटाळा आला. ”

“ कसला ? ”

“ आज दीड वर्ष तूं मला नुसतं पान द्यावंस अन् मीं व्यावं असंच चाललं आहे ! ”

आपल्या हातांतील पट्टी एखाद्या बोटसारखी आपल्या अधरावर टेकीत, अर्धवट हंसत आणि अर्धवट गोंधळल्यासारखं दाखवीत चंचलेनं विचारलं,

“ अय्या ! म्हणजे आणखी कांहीं हवं आहे म्हणतां तुम्हांला ? ”

एका सुकुमार, सुंदर स्त्रीचे लाडके लाघवी शब्द होते ते !

पण तोफेचा गडगडाट ऐकून नवख्या शिपायाची धडधडणार नाहीं इतकी राजाभाऊची छाती धडधडूं लागली.

त्याला हवा तो क्षण आला होता.

पण तो येतांच त्यानं प्रयत्नपूर्वक केलेला निश्चय टांसळूं लागला होता.

मनांतली गोष्ट कशी बोलावी त्याला कळेना.

तो फक्त म्हणाला, “ आज सबंध दिवस मी सारखा तुझा विचार करतो आहे ! ”

हे शब्द बोलतांना त्याची दृष्टि आपल्या अर्धव्यक्त वक्षःस्थलाकडे लागली आहे हें चंचलेला कसं कळलं कुणाला माहीत ? कोणत्या तरी गूढ अशा सहाव्या ज्ञानेंद्रियानं स्त्रियांना असल्या गोष्टी कळतात असंही कदाचित् असेल. तिला तें कळलं खरं ! झटकन् पदर नीट करीत ती म्हणाली,

“ मलासुद्धां आज दिवसभर तुमची फार फार आठवण होत होती. एक मोठी बातमी आहे सांगण्यासारखी. अन् ती तुम्हांला केव्हां सांगेन असं झालं आहे मला ! आमची आईसुद्धां दोन-चारदां म्हणाली. आज राजाभाऊ कसे नाही आले ? ”

किंचित् गोंधळून राजाभाऊनं विचारलं,

“ एवढी कसली मोठी बातमी आहे ? ”

“ ओळखा कीं ! ”

किंचित् त्रासानं राजाभाऊ म्हणाला,

“ मला उखाणे घालूं नकोस. सरळ सांग. ”

“ असं रागवायचं असेल तर सांगतच नाहीं जा. ”

“ बरं नाहीं रागावत, सांग. ”

“ आम्ही दोन-चार दिवसांत हैद्राबादला जाणार—”

“ कशाला ? ”

“ इश ! कशाला म्हणजे ? कायमचं रहायला ! तिथल्या एका श्रीमंत राजांनीं मला घातलेली मागणी आईनं कबूल केली आहे. ”

“ म्हणजे तुझं लग्न होणार म्हणतेस ? ”

“ इश, आमचीं लग्नं का होतात ? राजांकडे मी रहाणार एवढंच. ते तीस हजार रुपये माझ्या नांवानं बँकेत ठेवणार आहेत. ”

तो एकदम त्वेषानं म्हणाला,

“ म्हणजे तीस हजाराला तूं आपलं तारुण्य अन् सौंदर्य विकलंस वाटतं ? तुझी आई इतके दिवस वाट पहात होती, ती केवळ चांगला भाव येईल म्हणूनच कीं काय ? ”

त्याच्या त्या बोलण्याचा राग आल्यासारखं दाखवून चंचला म्हणाली,

“ मग, तुमचं म्हणणं काय माझ्या आईनं मला तुमच्यासारख्या एखाद्याच्या स्वाधीन करून माझ्या जन्माचं मातेरं करावं ? ”

तो आणखी त्वेषानं म्हणाला,

“ नाहीं नाहीं, असं माझं म्हणणं नाहीं. तूं आपला देह विकलास हेंच फार छान झालं. येवढंच कीं रेखीव नाकाडोळ्यांची, लुसलुशीत अंगाची,

गोरीगोमटी, बाजारहाटांत मांडलेली पुतळी यापलीकडे तूं स्वतःला अधिक मानीत नाहीस अशी निर्लज्ज कबुलीच तूं या कृत्यानं दिली आहेस त्याचा मनस्वी संताप येतो. तूं केवळ सुंदर बाहुली नसावंस, तुला उदात्त भावना असाव्यात, तुझ्या ठिकाणीं बुद्धिचातुर्य असावं अशी आज दीड वर्षे माझ्या जीवाला मीं ओढ लावून घेतली. माझी केवढी फसवणूक मीं करून घेतली ही जाणीव माझ्याच्यानं या क्षणीं सहन होत नाहीं. तूं सुंदर नसतीस तर फार बरं झालं असतं. मग कदाचित् बुद्धि अन् भावनांचे अंकुर तुझ्या ठिकाणीं धरले असते. या वेळीं असं वाटतं, कीं ज्या तुझ्या सौंदर्यानं मला तुझं दास्य करायला लावलं तें सौंदर्य कांहीं तरी करून नष्ट करावं...”

“हां हां ! हें काय ? ” असं ओरडून चंचला एकदम जागेवरून उठली.

कारण, तिच्या तोंडावर फेंकून मारण्यासाठीं राजाभाऊनं हातीं घेतलेला आडकित्ता तिला दिसला.

पण तिच्या ओरडण्याला न जुमानतां राजाभाऊनं तो तिच्या तोंडावर फेंकलाच.

चंचलेनं झटकन् तोंड चुकवलं त्यामुळं त्या अडकित्याचा प्रहार तिच्या-मागच्या भिंतीवरच्या मोठ्या विलोरी आरशावर झाला, तो फुटून त्याचे तुकडे निखळले त्यांचा खळखळ असा आवाज झाला !

त्या दिवशीं रात्रीं राजाभाऊला झोंप क्वचितच लागत होती, आणि लागली तरी अस्वस्थ. असंबद्ध स्वप्नांत आरशाच्या निखळत्या तुकड्यांचा खळखळाट एकदम ऐकूं येऊन तो पुनःपुन्हां दचकून जागा होत होता !

त्याला आपल्या वडिलांच्या अनेक आठवणी पुनःपुन्हां झाल्या. आणि वडिलांप्रमाणं राधाबाईंचीहि आठवण त्याला फार फार झाली. ती त्याची आई नव्हती, पण आईपेक्षांहि अधिक जिव्हाळ्याचं प्रेम तिनं त्याच्यावर केलं होतं. तिनं त्याचे हृदय पुरवले होते, प्रसंगीं उपदेशाच्या गोष्टी सांगितल्या होत्या, तूं मोठं झालं पाहिजेस असं उत्तेजन त्याला नेहमीं दिलं होतं, आणि ज्या ज्या वेळीं त्यानं योग्य अगर अयोग्य कारणांनीं आपलं

चालमन दुःखी करून घेतलं होतं त्या त्या वेळीं तिनं त्याला आपल्या हृदयाशीं घट्ट धरलं होतं, आणि तिच्या हृदयांतली मायेची ऊब लागतांच अन् तिच्या बाहूंचा स्पर्श होतांच त्याचं दुःख दर वेळीं क्षणांत नाहीसं होऊन तो पुन्हां उल्लसित झाला होता !

आज राधाबाई असती तर...?

असा निराशेचा आणि निरुपायाचा प्रश्न राजाभाऊच्या मनांत पुनः पुन्हां आला.

पण मग एकाएकीं त्याच्या मनांत आलं, राधाबाई—माझी आई आज असती तर, असं मी कां म्हणावं ? ती आहे ! पार्थिव देहरूपानं नसली, तरी तिचा सहवास मला मिळण्यासारखा आहे. मला तिच्याकडे जातां येणं शक्य आहे.

पंजावरावांनीं राधाबाईच्या स्मरणार्थ तिच्या गांवीं शिवमंदिर आणि धर्मशाळा बांधली होती.

तिथें आपण गेलों, तर आपल्या मनाला शांति मिळेल असं राजाभाऊला वाटलं.

दुसऱ्या दिवशीं रविवार होता. कॉलेजचं काम नव्हतं. तो गेला. आणि मग तो रविवारीं व इतर सुटीच्या दिवशींच नव्हे, तर मधूनमधून मुद्दाम रजा घेऊनहि त्या खेडेगांवांत जाऊन राहू लागला. तेथील सृष्टीच्या रमणीय क्रीडा दृष्टीस पडल्या, कीं राजाभाऊला कांहीं एका विलक्षण गूढ समाधानाचा प्रत्यय येई. आपल्या निराशेचा आणि कटु अनुभवाचा दाह शान्त व्हावा या हेतूनं राधाबाईचं स्मृतिस्थान असलेल्या या गांवीं तो येऊं लागला होता; आणि जितका अधिक वारंवार या गांवीं तो आला होता तितकं अधिकाधिकच त्याला यावंसं वाटत गेलं होतं. चंचलेच्या बाबतींत आपल्या हृदयाला झालेली जखम अल्पावधींत बरी होईल अशी त्याची कल्पना नव्हती. पण खरोखरच ती जखम बरी होत चालली होती.

मात्र त्याच्या अंतःकरणाला दुसरीच एक जखम व्हावयास लागली होती. एका नवीनच दुःखाचा आघात त्याच्या मनावर होऊं लागला होता.

कारण, शिशिर आणि वसंत या दोन ऋतूंच्या संधिकालांतलं सृष्टीचं रमणीय स्वरूप पाहून त्याच्या निराश आणि उदास अंतःकरणाला शान्ति

३२/१९

मिळे खरी, पण त्या खेडेगांवांतल्या भाषासांची नित्यनैमित्तिक व्यवहार जों जों त्याच्या दृष्टीस अधिकाधिक पडे, आणि स्वभावानंच चिकित्सेखोर असलेलं त्याचं मन त्याविषयीं जों जों अधिकाधिक विचार करी, तों तों त्याच्या मनःशांतीला अधिकाधिक मोठमोठे धक्के बसत.

गांवचे सारे लोक दारिद्र्यांत पिचत पडलेले त्याला स्पष्ट दिसत. त्याच्या वडिलांनीं बांधलेलं शिवमंदिर सुंदर होतं, पण तिथें दर्शनासाठीं येणारी प्रत्येक व्यक्ति प्रार्थनेसाठीं हात जोडून डोळे मिटतांना कोठल्या तरी गुप्त तीव्र दुःखाचे उसासे टाकीत आहे असा त्याला भास होई.

शेतकऱ्याला सावकार पिळीत होता, सावकाराला अधिकारी छळीत होते, कनिष्ठ अधिकाऱ्याला वरिष्ठ अधिकारी छळीत होते ! शेतकरी भीतीनं गांजले होते, आणि पाटील-कुलकर्णी तरी भीतीपासून मुक्त कुठें होते ? जो तो खालच्याला खात होता, आणि वरच्याचं भक्ष्य होऊन बसला होता. प्रत्येकजण कुणाच्या तरी भीतीनं घाबरलेला होता ! आणि सर्वांत दुःखदायक गोष्ट ही, कीं या दारिद्र्याचा, गांजणुकीचा आणि भयाचा खरा उगम कुठें आहे तें कुणालाच कळत नव्हतं...!

तें सारं पाहून राजाभाऊच्या मनांत येई, हिंदुस्थानांतल्या लक्षावधि खेड्यांची हीच अवस्था असेल काय ?...

खरा हिंदुस्थान हाच काय ?...

अन् असेल तर याच्यावर उपाय ?...

आपल्या अंतःकरणांतलं प्रेमाचं दुःख विसरण्यासाठीं त्या खेडेगांवांत आलेला राजाभाऊ एकदम निराळेच विचार करूं लागला.

या त्याच्या कांतीचं कदाचित् हेहि कारण असेल, कीं त्याच सुमारास सबंध देशांत राजकीय जागृतीचं वारं जोरानं वाहूं लागलं होतं. इतक्या जोरानं, कीं वैयक्तिक प्रेमद्वेषांत आणि आशानिराशेंत गढून न बसतां आपल्या खंडतुल्य विस्तीर्ण मायदेशाच्या विस्तीर्ण सुखदुःखाशीं समरस होण्याचा हा समय आहे असं प्रत्येक सुबुद्ध माणसाला वाटावं.

ता. ११ नोव्हेंबर १९१८ रोजीं महायुद्ध तहकूब झालं होतं. दोस्त राष्ट्रांचा पूर्ण विजय झाला होता, व त्या राष्ट्रांतील मुत्सद्दयांनीं स्वयं-निर्णयाच्या तत्त्वाची घोषणा केली होती. पूर्ण जबाबदारीचं स्वराज्य

आपल्या देशाला या वेळीं मिलेल अशा आशेचे अंकुर हिंदी लोकांच्या मनांत उत्पन्न होऊं लागले होते. पण उलट या अंकुरांचा बीमोड करण्याचा हिंदुस्थान सरकारचा उद्देश असावा अशी शंका लोकांना यायला लागली होती. सुलतानशाहीला शोभणारी “ रौलॅट बिल ” कायदेमंडळां-पुढं मांडलीं गेलीं होतीं, आणि त्यांना कायद्याचं स्वरूप देण्याचा सरकारचा आद्दाहास उघड उघड दिसत होता. या बिलाविरुद्ध देशांत जिकडे तिकडे असंतोष पसरला होता. महात्मा गांधींनीं राजकारणांत पदार्पण केलं होतं, अन् त्यांचं नांव देशांतल्या तेहतीस कोटी लोकांच्या तोंडीं भिजत होतं. “ रौलॅट बिल ” पास होतां कामा नयेत असं महात्मा गांधींनीं सरकारला उघड उघड बजावलं होतं, येवढंच नव्हे, तर तीं बिलं पास झाल्यावर संबंध देशभर सत्याग्रहाची प्रचंड चळवळ आपण सुरू करूं असं तारीख २४ फेब्रुवारीस त्यांनीं जाहीर केलं होतं.

महात्मा गांधींच्या या जाहीर घोषणेनं संबंध देशभर अपूर्व उत्साहाची प्रचंड लाट उसळली. याचं कारण मुख्यतः असं होतं, कीं महात्मा गांधी ज्या तऱ्हेच्या युद्धाची भाषा बोलत होते त्या युद्धांत ज्याची इच्छा असेल अशा कुणालाहि सामील होतां येण्यासारखं होतं. युद्धाची प्रबळ इच्छा हीच एक गांधींच्या निःशस्त्र सैन्यांत भरती होण्याची अट होती. आणि याहूनहि विशेष म्हणजे सैन्यांत भरती झाल्यावर सैनिकानं काय करायचं याविषयीं गांधींनीं संदेह ठेवला नव्हता. स्पष्ट कार्यक्रम प्रत्येक सैनिकापुढं तयार होता.

यामुळें देशांत एकदम प्रचंड जागृति झाली. आजपर्यंत जागं व्हायचं कसं, अन् जागं होऊन तरी करायचं काय हें न समजून लोक निजले होते. पण आतां त्यांना तें समजलं. ते उठले...

राधाबाईचं स्मृतिमंदिर ज्या गांवांत होतं तेथली परिस्थिति पाहून राजाभाऊला नेहमीं वाटलं होतं, या लोकांना स्वतःची दुर्दशा समजणार केव्हां ? पण गांधींच्या सत्याग्रहाची घोषणा त्या गांवापर्यंत पोचतांच त्यांनाहि आपल्या दुर्दशेची एकदम जाणीव झाली, आणि त्या दुर्दशेवर काय इलाज केला पाहिजे तेंहि एकदम त्यांच्या ध्यानांत आलं.

सत्याग्रह !

आजपर्यंत झोंपलेल्या, आळसलेल्या अशा त्या लहानशा गांवांत तो एकच शब्द जिकडे तिकडे ऐकूंच येऊं लागला. बाजारांत, देवळांत, पाणवठ्यावर, शेतावर—जिकडे तिकडे !

तें पाहून राजाभाऊला विलक्षण समाधान झालें.

सत्याग्रह सुरू झाल्यास आपण त्यांत सामील व्हायचं असा राजाभाऊच्या मनाचा निश्चय झाला.

त्याच्या वृत्तीचा धर्मच असा होता, कीं कशावरून तरी जीव कुरवान करून टाकावा, कुठें तरी भावनांचं अनन्यत्व जडवावं, विवेकाच्या संथपणापेक्षां अविवेकाची उत्कंठा व त्वरा अनुभवावी !...

गेल्या दीड वर्षभर एका स्त्रीवर अनुरक्त होऊन त्यानं या गोष्टी केल्या होत्या.

त्याच्या अंतःकरणाचा तो नाद सुटला होता. अशा वेळीं सबंध देशांत विद्युत्प्रवाहाप्रमाणें पसरलेल्या देशसेवेच्या कल्पनांचा त्याच्या अंतःकरणाला स्पर्श झाला. देशासाठीं स्वत्व विसरायला तो तयार झाला !

१० मार्च रोजीं कॉलेज बंद झालें. राजाभाऊ ताबडतोब खेडेगांवाकडे गेला.

मार्च महिन्याच्या तिसऱ्या आठवड्यांत ' रौलॅट बिल ' पास झालें. आतां सत्याग्रहाची पंचंड चळवळ होणार हें स्पष्ट दिसूं लागलें. चळवळ सुरू करण्याच्या दृष्टीनं गांधींनीं देशभर मोठा दौरा काढला. जिकडे तिकडे त्यांचं प्रचंड स्वागत झालें. कायदेभंगाच्या उपायानं आपण सरकारला ' रौलॅट बिल ' रद्द करावयास लावूं असा गांधींना पूर्ण विश्वास वाटत होता. कायदेभंगांत सामील होणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीनं जी शपथ व्यावयाची तिचा पुढील मसुदा त्यांनीं १८ मार्च रोजीं प्रसिद्ध केला होता:—

“ रौलॅट बिलांस कायद्याचं स्वरूप प्राप्त झाल्यास तीं रद्द होईपर्यंत त्या कायद्यांचा, व या कामाकरितां नेमलेली कमिटी यापुढें ठरवील त्या कायद्यांचा मी विनयपूर्वक भंग करीन व हा लढा चालूं असेपर्यंत जीवित, व्यक्ति व मालमत्ता या बाबतींत अनत्याचार व सत्य यांचं परिपालन करीन अशी मी प्रतिज्ञा करतो. ”

राजाभाऊनं या प्रतिज्ञापत्रकावर सही केली, आणि गांवांतल्या सुमारे शंभर लोकांकडून तें प्रतिज्ञापत्रक भरून घेतलं.

मनाला मानेल तो स्वार्थत्याग करण्यास आपण मोकळे आहोंत. आपल्याला आईवाप नाहीत, नात्यागोत्याचीं कुणीं माणसं नाहीत, आपल्याला ओढणारे कसलेहि मायेचे पाश नाहीत, या पोरकेपणाचा त्याला त्या दिवशीं विलक्षण आनंद होत होता !

पण त्याची ही कल्पना खरी कुठें होती ?

गेल्या दोन-अडीच महिन्यांत त्याच्या मनाला जरी उमाचा विसर पडला होता, तरी दैवयोगानं त्याचा व तिचा जो ऋणानुबंध उत्पन्न झाला होता, तो नाहीसा थोडाच झाला होता ?

देशासाठीं त्यागाचं दिव्य करण्यास उत्सुक झालेल्या राजाभाऊला त्या ऋणानुबंधाचं भान उरलं नव्हतं, पण ज्या दिवशीं त्यानं प्रतिज्ञापत्रकावर सही केली त्याच दिवशीं त्या ऋणानुबंधाची आठवण त्याला स्वतःला करून व्यावी लागली. त्याचा कारकून पुण्याहून अकस्मात् त्याच्याकडे आला व म्हणाला,

“ राजाभाऊ, तुम्हांला ताबडतोब पुण्यास आलं पाहिजे. ”

“ कां ? ”

“ उमानं ताबडतोब बोलावलं आहे तुम्हांला. ”

“ तिला सांग मी चार-सहा दिवसांनीं येईन. जा. ”

“ नाही, ती भयंकर संकटांत आहे. ”

“ संकटांत आहे ! कसल्या ? ”

“ तिचे अण्णा परवां एकाएकीं वारले. ”

“ अरेरे ! काय सांगतोस ? विचारी उमा ! ”

“ अन् येवढ्यावरच भागलं नाही. तिचा नवरा पुण्यास आला आहे, अन् रोज निरोप पाठवून त्यानं उमाच्या मागं तगादा चालवला आहे, कीं तिनं त्याच्याकडे परत रहायला गेलं पाहिजे. ”

तें वृत्त ऐकतांच राजाभाऊच्या अंतःकरणांतिल सारी अनुकंपा एकदम

उचंबळून आली ! देशाच्या रक्षणासाठी शांतियुद्ध करावयास उत्कंठित झालेल्या राजाभाऊच्या मनांत एकच विचार उरला—

उमाचं रक्षण !

तो तावडतोव पुण्यास परत आला.

देशाच्या महान सुखदुःखांशीं समरस होऊं पहाणाऱ्या जिवाला वैयक्तिक ऋणानुबंधाचे आणि सुखदुःखांचे पाश आपापल्यापरी सदा ओढीतच असतात हेंच खरं !

: ७ :

पुण्यास परत आल्यावर उमावरचं नवीन संकट दूर करण्याचा सर्वांत श्रेयस्कर मार्ग म्हणून तिच्या नवऱ्याला आपल्याकडे बोलावून घेऊन त्याच्याशीं बोलणं करायचं जेव्हां राजाभाऊनं ठरवलं, आणि त्याच्या बोलावण्याप्रमाणें उमाचा नवरा—महेश्वर—जेव्हां त्याच्याकडे आला, तेव्हां त्याला पहातांच राजाभाऊला विस्मयाचा लहानसा धक्काच बसला.

त्यानं कल्पनेनं बनविलेल्या महेश्वराशीं या महेश्वराचं यत्किंचित्हि साम्य नव्हतं !

हा गोरापान होता. साधारण उंचच होता. नाकाडोळ्यांनीं नीटस होता. बहुतांशीं पांढरे झालेले डोक्यावरचे केस व किंचित् लालसर रागावल्या-सारखी वाटणारी खुनशी दृष्टि थांखेरीज व्यसनीपणा दर्शाविणारी कुठलीच खूण त्याच्या चर्येंत नव्हती, आणि त्याचा पोषाख फार उंची नसला तरी चांगला ऐटवाज होता.

उमासारख्या सुशील पत्नीचा छळ करणारा दुष्ट पति महेश्वराच्या ठिकाणीं राजाभाऊला चटकन् दिसेना.

आणि महेश्वर जेव्हां बोलूं लागला तेव्हां, तर त्याच्या मनांत आलं किती सरळ आणि प्रेमळ माणूस आहे हा ! उमा याला सोडून काय म्हणून

आली ? आणि याच्याकडे परत जावं लागलं, तर त्यांत तिला भयंकर संकट कां वाटावं ?

महेश्वर एखाद्या दुष्ट दांडग्या खलपुरुषाप्रमाणें बोलत नव्हता. त्याच्या बोलण्यांत सरळपणा होता, गोडी होती, नम्रतासुद्धां होती.

तो म्हणत होता, “ उमानं माझ्याकडे परत यावं असा मीं आग्रह धरला तर त्यांत वावग काय आहे ? मीं तिला कधीं घराबाहेर काढली नाहीं. तीच निघून आली ! कायदाच पाहिला तर माझ्या वाजूचा आहे. मी तिचा तावा मागूं शकेन अन् तो मला मिळेल. पण मला कायद्यापेक्षां सामोपचार हवा आहे. वास्तविक ती इकडे आपल्या वडिलांकडे निघून आली तेव्हांच मी तिला न्यायला येणार होतो; पण तितक्यांत आमच्या ब्रॅकॅतल्या एका खटल्यांत मी सांपडलों अन् मला दोन वर्षांची शिक्षा झाली. शत्रूंनीं माझं वैर साधलं ! अहो शत्रु नसतात कुणालां ? पण तें जाऊं द्या. तुम्हीच सांगा. मी आतां सुटून आलों, पुन्हां कुठें तरी नोकरीचा जम बसवावा, गेलेली अब्रू साफ करावी, संसार करावा असं मला वाटणं साहजिक नाहीं ? अन् अशा वेळीं उमा जवळ असावी असं मला वाटलं, तर त्यांत माझा कांहीं दोष आहे ? तिच्यावर माझं फार फार प्रेम आहे. खोटं नाहीं सांगत. तुमच्या गळ्याची शपथ ! तिच्यासाठीं माझा जीव तिळ तिळ तुटतो...”

‘ तुम्ही घाई करूं नका. पाहूं, यांतून मार्ग काढूं आपण. ’ असं महेश्वराला आश्वासन देऊन राजाभाऊनं त्याची खानगी केली तेव्हां त्याची स्वतःची मनःस्थिति मोठी गोंधळल्यासारखी झाली होती.

त्याला वाटलं होतं, महेश्वर कायद्याच्या, हक्काच्या अन् अरेरावीच्याच गोष्टी करील, आणि आपल्याला त्याच्याशीं चांगलंच भांडण करावं लागेल.

पण तसं कांहींच झालं नव्हतं !

तो अगदीं गोंधळून गेला.

रात्रीं उमाजवळ जेव्हां त्यानं ती सारी हकीकत सांगितली, आणि आपल्या मनाचा गोंधळ स्पष्ट बोलून दाखविला, तेव्हां तिनं आपल्या कपाळावर हात मारला अन् म्हटलं,

“ कर्म माझं ! माझ्या दुर्दैवाचा विशेष तो हाच आहे हो राजाभाऊ ! मला वाटतं या जगांत निर्दय दुष्टांच्या दोन तऱ्हा आहेत. कांहीं निर्दय उघड उघड निर्दयासारखे दिसतात अन् बोलतात. पण कांहीं दिसायला मोठे सोज्वळ दिसतात, अन् सज्जनासारखं बोलतात ! त्यांचा दुष्टपणा पहायचा असेल, तर दुष्ट कृत्य करण्याच्या त्यांच्या ज्या ठरलेल्या वेळां असतात त्या वेळींच त्यांना पाहिलं पाहिजे. माझ्या संसाराची चर्चा मीं तुमच्याजवळ कधीं केली नाही. तुमच्या सुंदर मुग्ध अंतःकरणाला या जगांतली गुप्त निर्दयता कशाला माहीत करून द्यायची असं नेहमीं वाटे. पण मला आतां स्पष्ट बोललं पाहिजे—माझे पति बुद्धिमान आहेत, प्रेमळ आहेत, एकदां श्रीमंतहि फार होते. या सगळ्या गोष्टींना भुलून तर माझ्या अण्णांनीं जमिन विकून गांठचा सगळा पैसा एकत्र करून मला या स्थळीं दिलं. पण लग्नानंतर अवघ्या दीड वर्षांत यांनीं सगळी इस्टेट व्यसनापारीं घालविली ! अन् जसा पैसा गेला. तसाच यांचा प्रेमळपणासुद्धां असून नसल्यासारखा झाला हो ! सकाळीं दहा वाजतां उठले, कीं तेव्हांपासून संध्याकाळपर्यंत ते मोठ्या प्रेमळपणानं वागत, माझी विचारपूस करीत, मला हवं ते आणून देत, आनंदला कडेखांद्यांवर घेऊन बाजारांत जात आणि त्याला उंची खेळणीं आणि खाऊ घेऊन देत. पण संध्याकाळ झाली, कीं एकदम सारा देखावा निराळा ! चार मित्र बरोबर घेऊन येत, आणखी मदिरापान जें सुरू होई तें रात्रीं बारा बारा, एक एक वाजेपर्यंत ! त्या वेळीं मग राक्षस बरा असे ते वागत. ओरडणं, शिव्यागाळी, मारहाण अशा प्रकारांना ऊत येई. मुंबईस आम्हांला कुठें बिऱ्हाडाला जागासुद्धां मिळेना. मालक आमच्या या तमाशाला साहजिकच कंटाळे. मी मालकाकडे जाई, त्याची प्रार्थना करी, त्याचे पायदेखील धरी, तेव्हां त्याला दया आली तर आली. आणखी काय वर्णन करूं मी ? आयती वडिलार्जित श्रीमंती होती ती यांनीं केव्हांच घालवली. व्यसनांमुळे दारिद्र्य यायला लागलं तेव्हां गुन्हे करून पैसा मिळविण्याकडे यांच्या हुशारीचा उपयोग व्हायला लागला, आणि बायकोला अन् पोटाच्या एकुलत्या एक मुलाला दिवसा शुद्धीवर असतांना ममतेनं गोंजारायचं, पण रात्रीं बेभान होऊन मारायचं असा यांचा क्रम सुरू झाला ! हा नरक-

वास असह्य झाला म्हणूनच ना अखेर धीर करून मी अण्णांकडे आलें ? त्याच नरकांत मी परत राहायला जाऊं म्हणतां ? त्यांच्या दिखाऊ सौजन्यानं, नाटकी ममतेनं, आणि खोट्या रडण्यानं फसूं नका हो ! तो सारा दिवसाचा क्षणिक देखावा आहे. त्यांचा सहवास म्हणजे शुद्ध नरक आहे. त्यांत लोटणार तुम्ही मला पुन्हां ? माझे अण्णा गेले. माझं असं मला आतां कुणी उरलं नाहीं. अशा वेळीं तुम्हांला मी माझे—”

बोलतां बोलतां उमाला अतिशय मोठा हुंदका आला, आणि तिचं गदगदणारं शरीर आणि दाबूनहि फुटलेल्या रडण्याचा करुण स्वर राजाभाऊच्या दृष्टीला आणि कानांना सहन करवेना.

उमाला आपण कोणता सह्या द्यावा किंवा आपण तिचं रक्षण कसं करावं याचं उत्तर त्याला नीटसं सांपडेना. पण त्याच्या मनाचा निश्चय करणारी एक गोष्ट घडली. ती ही, कीं महेश्वराचं उमानं वर्णन केलेलं खरं खलस्वरूप त्याला अधिकाधिक स्पष्ट दिसूं लागलं.

महेश्वर आतां बोलावण्याची वाट न पहातां आपण होऊन हेलपाटे घालूं लागला होता. ‘ माझं उमावर फार प्रेम आहे ’ ही त्याच्या बोलण्यांतली प्रतारणा कमी होत गेली होती, प्रेमापेक्षां हक्काच्या आणि धाकाच्याच गोष्टी तो अधिक सांगूं लागला होता आणि ‘ बऱ्या बोलानं उमानं माझ्याकडे यावं हें चांगलं, नाहीं तर तुम्हांला कल्पनाहि करतां येणार नाहीं असा तुमचा सर्वांचा छळ मी सुरू करीन ’ अशी धमकी अखेर द्यायला त्यानं कमी केलं नव्हतं.

एकदां तर तो एकाएकीं रात्रीच्या वेळीं आला, व राजाभाऊ आणि उमा बोलत बसलीं होती त्या दोघांस पाहून विचित्र हास्य करून म्हणाला, “ मला वाटलंच होतं रात्रीं तुम्ही दोघं एकत्र सांपडाल म्हणून ! ”

आणि मग तो अद्वातद्वा वाटेल तें बरळूं लागला.

त्यानं खूप निशापाणी केलं होतं हें उघड उघड दिसत होतं.

आपल्या नेहमींच्या धाकाच्या बोलण्याची त्यानं उजळणी केलीच, पण तेवढ्यावरच न थांबतां तो पुढें म्हणाला,

“ कोर्टांत अर्ज करून माझ्या बायकोचा तावा तर मी मिळवीनच. पण राजाभाऊ, तुमच्यावरहि मी फिर्याद करीन. काय समजलांत तुम्ही ? माझ्या

बायकोला यानं घरांतून काढून पळवून आणली आहे असं सरकारला सांगेन ! असल्या गुन्ह्याबद्दल किती मोठी शिक्षा होते माहित आहे का मिस्टर तुम्हांला ? आमच्या बँकेचा मॅनेजर असल्या खटल्यांत सांपडला होता तेव्हां तीन वर्षे खडी फोडावी लागली त्याला ! युरोपियन होता तरी सुटला नाही. मग तुम्ही तर काय. काला आदमी है तुम ! ”

दारूच्या निशेंतलं हें बोलणं बोलतांना त्याचा शब्दोच्चार नीट होत नव्हता आणि त्याला धड जागच्या जागीं उभंही राहतां येत नव्हतं.

त्याच्या बोलण्याचा राग मानून त्याला शासन करावं कीं त्याच्या अवस्थेची कीं व करून त्याला कसाबसा खोलीबाहेर घालवावा हें कळणं कठिण होतं. दोन्ही निश्चय राजाभाऊच्या अंतःकरणांत आळीपाळीनं उसळत होते. तितक्यांत महेश्वर उमाकडे पाहून पुढें म्हणाला,

“ आतां आलं लक्षांत तूं माझ्याकडे यायला कां तयार नाहीस तें. जवळजवळ तुझ्या वयाचा, कोवळा, छत्रकडा यार मिळवला आहेस तूं. मग कशाला आठवेल तुला पतिव्रतेचा धर्म ? पण लग्नाच्या नवऱ्याला सोडून खुशाल याच्याजवळ रखेली होऊन— ”

पण त्याच्या त्या आंगळ गलिच्छ वाक्याचे बाकीचे शब्द उच्चारले गेले नाहींत.

राजाभाऊनं पुढें होऊन काडकन् त्याच्या कानशिलांत दिली !

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उमा राजाभाऊकडे येऊन म्हणाली,

“ माझा विचार बदलला आहे. मी जातें त्यांच्याकडे. त्यांना बोलवा अन् सांगा तसं. ”

राजाभाऊ विलक्षण आश्चर्यचकित झाला आणि तिच्याकडे पाहात राहिला.

म्हणून उमा पुन्हां म्हणाली, “ खरंच, त्यांच्याकडे जायला मी तयार आहे. ”

“ तुला वेड लागलं कीं काय ? ”

“ वेड नाहीं, सगळ्या गोष्टींचा शांतपणानं विचार करूनच मीं हा निश्चय केला आहे. ”

“ पण आतांच कां करते आहेस हा घातुक निश्चय ? कालपर्यंत असं म्हणत नव्हतीस अन् आज कां म्हणते आहेस ? ”

“ काल रात्रीं जो प्रकार झाला त्यानं आजपर्यंत जी गोष्ट लक्षांत आली नव्हती ती माझ्या लक्षांत आली. एक नवीनच भीति मला वाटू लागली आहे.”

“ ती कोणती ? ”

“ माझ्याप्रमाणेंच तुमचाहि छळ होईल कीं, आजपर्यंत मला वाटत होतं, कीं मी त्यांच्याकडे गेलें नाहीं, तर फार फार तें काय होईल ? माझ्या-विरुद्ध ते कोर्टांत दाद मागतील, आणखी चौकशीसाठीं कोर्टापुढें उभं रहावं लागलंच तर, लाजलजा सोडून माझ्या संसाराची हकीकत भर कोर्टांत सांगण्याचा सोहळा मला सोसावा लागेल इतकंच. माझा एकटीचा छळ होईल ! तेवढ्याला मीं आपल्या मनाची तयारी केली होती, अन् म्हणून तुमची मदत सारखी मागत होतें. पण कालचा प्रकार पाहून मला एक नवीनच भीति वाटायला लागली. या प्रकरणांत माझ्याप्रमाणेंच तुमचाहि छळ होणार अशीं चिन्हं दिसूं लागलीं. तुमचा छळ व्हावा अशी माझी इच्छा नाहीं. तो झालेला मला माझ्या डोळ्यांनीं पाहवणार नाहीं. तुम्ही नका माझं रक्षण करण्याच्या भानगडींत पडूं. मी जाईन परत त्यांच्याकडे—”

“ हे बघ उमा, तुझा पति कशा तऱ्हेचा मनुष्य आहे हें मला आतां पूर्णपणानं कळलं आहे. अशा पतीच्या घरीं जायला तूं तयार झालीस तरी मी तुला जाऊं देणार नाहीं. दुर्दैव इतकंच, कीं एकीकडे तुझ्यावरच्या या संकटांत तूं सुखरूप राहावंस यासाठीं मी तुझ्याजवळ सतत असणं आवश्यक आहे; पण दुसरीकडे मला तुरुंगांत केव्हां जावं लागेल त्याचा नियम नाहीं—किंवाहुना लवकरच जावं लागेल याबद्दल शंका नाहीं. पण मी जरी तुरुंगांत गेलों तरी, तुझ्या पतीचा तुला उपद्रव होणार नाहीं अशी कांहीं तरी व्यवस्था करून मगच जाईन याबद्दल खात्री असूं दे. ”

आतां उमानं आपलं रडणं आवरलं होतं. तिची दृष्टीहि निश्चल झाली होती. ती म्हणाली,

“ तुम्ही माझं रक्षण करण्यांत कसूर कराल अशी मला मुळींच शंका नाही, पण माझी भीति अगदीं निराळी आहे. उद्यां जर माझ्याविरुद्ध दाद मागतांना माझ्या पतींनीं तुमचं नांव घेतलं अन् तुमच्यावर किळसवाणे आरोप केले, तर केवढी वाईट गोष्ट होईल ! लोक जर माझं अन् तुमचं नांव एकत्र उच्चारून भलभलतं बोलूं लागले, तर तुमचा मोठेपणा, तुमचा लौकिक, तुमची देशसेवा—”

हें बोलतां बोलतां उमाच्या अंगाला एकदम विलक्षण कंप सुटला. तिचा गळा दाटून आला आणि राजाभाऊकडे अतिशय दीनवाण्या मुद्रेनं एकदां पाहून आपली अंगांतली सारी शक्ति क्षणांत नष्ट झाल्याप्रमाणें तिनं त्याच्या टेबलावर डोकं टेकलं.

तिनं आपल्याकडे असा दीनवाणा कटाक्ष कां टाकावा किंवा तिची अकस्मात् अशी अवस्था होऊन तिचं वाक्य अपुरं कां रहावं तें राजाभाऊला मुळींच कळलं नाही. पण आत्यंतिक करुणेनं प्रेरित होऊन त्यानं एकदम तिच्या खांद्यावर हात टेकला आणि तिला हळूहळू थोपटल्यासारखं करीत तो म्हणाला,

“ उमा, किती वेडी तूं ! तुझं रक्षण करायचं एकदां ठरल्यावर लोकापवादाला भिऊन मी मागं सरकूं म्हणतेस ? एका संकटग्रस्त स्त्रीची मुक्तता करून तिचं जन्मभर रक्षण करतांना माझ्या वडिलांनीं लोकमताची यत्किंचित्हि पर्वा केली नाही. त्यांचं रक्त माझ्यांत आहे. माझ्या बाबतींत इतिहासाची पुनरावृत्ति होत असेल. तुझा-माझा प्रेमसंबंध नाही इतकाच काय तो फरक. ”

उमानं आपलं खालीं टेकलेलं मस्तक एकदम वर केलं, हृदयाला कसली तरी जखम होत असल्यासारखी दृष्टि केली, खांद्यावर असलेला त्याचा हात एकदम घट्ट धरला आणि म्हटलं,

“ असं बोलूं नका, असं बोलूं नका. ”

तिच्या त्या स्पर्शानं आणि शब्दानं राजाभाऊ अतिशय गोंधळून गेला !

ॐ :

उमाच्या संसारांत आणि राजाभाऊच्या खोलींत वैयक्तिक सुखदुःखांच्या या घटना ज्या वेळीं घडत होत्या, त्याच वेळीं हिंदुस्थान देशाच्या विस्तीर्ण परिसरांत क्रोड्यवाधि जीवांच्या सुखदुःखांवर परिणाम करणाऱ्या मोठमोठ्या घटना घडत होत्या. आणि ऋणानुबंधाच्या नाजूक धाग्यांनीं पूर्वोक्त घटनांत राजाभाऊ जितका गुंतला होता, तितकाच सत्याग्रहाच्या प्रतिज्ञापत्रकावर सही करणारी एक व्यक्ति या नात्यानं तो उपरोक्त घटनांतहि सांपडलेला होता.

गांधींची सत्याग्रहाची इशारत न जुमानतां सरकारनं “ रौलॅट बिल ” पास केलं होतं. अर्थात् आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करणं गांधींना कमप्राप्तच होतं. सबंध देश आपल्या हांकेला ओ देऊन आपल्या मागोमाग थायला तयार आहे अशी गांधींची खात्री पटली. त्यांनीं उपास करून आपल्या चळवळीला प्रारंभ केला. मोठमोठ्या शहरांत आणि लहान लहान खेड्यांतहि ता. ६ एप्रिल रोजीं हरताळ पाळण्यांत यावा, प्रार्थना करण्यांत याव्यात व सभा भरविण्यांत याव्यात असा कार्यक्रम जाहीर झाला.

राजभाऊचं चित्त पुण्यापेक्षां राधाबाईचं स्मृतिमंदिर ज्या खेडेगांवीं होतं त्याकडे जास्ती ओढ घेत होतं. तो तिकडे धांवला. त्यानं मोठी सभा भरविली आणि आपलं पहिलं जाहीर भाषण केलं. तें करतांना हजारों श्रोत्यांच्या अंतःकरणाचा स्पर्श आपल्या अंतःकरणाला होत आहे, जी मायभूमि आजपर्यंत फक्त शब्दरूपच आपल्याला होती तिच्या पुण्यशील पदतलावर आपण आपलं मस्तक टेकलं आहे असा अननुभूत रोमांचकारी अनुभव त्याला आला. ‘ हालअपेष्टा सोसायला, तुरुंगांत जायला, इतकंच काय प्रसर्गीं प्राणांची आहुति द्यायला तुम्ही तयार आहांत ना ? ’ असा त्यानं आपल्या श्रोत्यांना प्रश्न केला, त्या वेळीं हजारों जिब्यांनीं एकमुखानं प्रचंड घोषणा केली, ‘ आहोंत. ’

राजाभाऊ परत पुण्यास आला तेव्हां उमाला म्हणाला,

“ आतां मी केव्हां तुरुंगांत जाईन याचो चिन्तुं नाहीं. तूं मला आनंदानं निरोप घायला तयार असलं पाहिजेस.”

उमानं हास्य केलं आणि झटकन् आपल्या कपाळावरच्या कुंकवाचं बोट त्याच्या कपाळावर टेकून म्हटलं,

“ हा तिलक मी तुम्हांला मोठ्या आनंदानं लावतें. ”

गांधी हुकूम केव्हां सोडतात आणि कायदेभंगाची सार्वत्रिक चळवळ प्रत्यक्ष सुरू होऊन आपल्याला तुरुंगांत केव्हां जायला मिळतं याची राजाभाऊ रोज अधीरतेनं प्रतीक्षा करीत होता !

आणि असे लाखो राजाभाऊ त्या वेळीं युद्धभोगासाठीं अधीर झाले होते. तो सत्याग्रह-संग्राम त्या वेळीं खरोखरच सुरू झाला असता तर हिंदु-स्थानाला स्वातंत्र्य मिळालं हि असतं कदाचित्.

पण विधिघटना तशी नव्हती.

कारण, सत्याग्रहाच्या युद्धाला खरा प्रारंभ होण्यापूर्वीच दंग्याचा आणि अत्याचारांचा कळोळ देशांत जिकडे तिकडे उसळला आणि सरकारच्या दडपशाहीला पूर्वी कधीं नव्हे असा ऊत आला.

सत्याग्रह जाहीर करण्यासाठीं जी मिरवणूक दिल्लीस निघाली त्या मिरवणुकीचा पुढाकार स्वामी श्रद्धानंदांनीं घेतला होता. मिरवणुकीच्या अग्रभागीं ते चालले असतांना गोऱ्या सोजिरांनीं त्यांच्यावर गोळी झाडण्याची धमकी दिली. स्वामीजींनीं गोळीचं स्वागत करण्याकरितां आपली छाती उघडी केली आणि त्यांची धमकी पोकळ ठरविली. पण दिल्ली स्टेशनावर दंगा होऊन तिथें गोळीबार झाला. त्यांत पांच इसम मरण पावले आणि वीस-पंचवीस लोक जखमी झाले. अमृतसर शहरीं डॉ० किश्वलु व डॉ० सत्यपाल यांना डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटनं आपल्या बंगल्यावर बोलावून घेतलं आणि एका अज्ञात स्थळीं ठेवून दिलं. ही बातमी ताबडतोव शहरांत पसरली. लोकांची गर्दी झाली. गर्दीवर गोळीबार करण्यांत आला. एक-दोन माणसं ठार झालीं, बरेच लोक जखमी झाले. गोळीबाराला बळी पडलेल्या माणसांच्या शवांची लोकांनीं मिरवणूक काढली. रस्त्यावर असलेल्या नॅशनल बँकेला त्यांनीं आग लावली. रेल्वेचा मालधक्का व इतर इमारतीहि जाळण्यांत आल्या. अखेर अमृतसर शहर तिथल्या

अधिकाऱ्यांनीं लष्कराच्या स्वाधीन केलं. गुजराणवाला, कासूर, लाहोर, कलकत्ता अशा अनेक शहरीं दंगे आणि अत्याचार झाले. स्वामी श्रद्धानंद यांच्या निमंत्रणावरून महात्मा गांधी दिल्लीकडे जायला निघाले. पण पंजाब व दिल्ली भागांत त्यांनीं जाऊं नये अशी नोटीस त्यांच्यावर वाटेंतच वजावण्यांत आली. त्यांनीं हा हुकूम मानण्याचं नाकारल्यावरून त्यांना अटक करण्यांत आली. स्पेशल गाडीनं त्यांना ता. १० एप्रिल रोजीं मुंबईस आणण्यांत आलं. गांधींच्या अटकेची बातमी ऐकतांच अहमदाबाद विरमगांव, नडियाद, कलकत्ता इत्यादि ठिकाणीं लोकांनीं दंगे व अत्याचार केले. अनेक ठिकाणीं लोकांवर गोळीबार करण्यांत आला. मुंबईस आल्या-नंतर गांधींनीं लोकांना शान्त करण्याचा प्रयत्न केला व ते अहमदाबादला गेले. हे दंगे झालेले पाहून सत्याग्रहाचा कार्यक्रम तहकूब केल्याबद्दलचं एक पत्रक त्यांनीं प्रसिद्ध केलं. पण त्या पत्रकाची शाई पुरती वाळलीहि नव्हती तों ता. १३ एप्रिल रोजीं जालियनवाला बागेंतल्या जाहीर सभेवर जनरल डायर यानं गोळीबार केला. त्यांत चारशें इसम जागच्या जागीं मृत्युमुखीं पडले व हजार ते दोन हजार लोक जखमी झाले. या गोळीबारानंतर पंजाबांत लष्करी कायद्याच्या नांवाखालीं लोकांचा जो अनन्वित छळ झाला त्याचं वर्णन वाचतांना अगर ऐकतांना कुणाहि माणसाच्या अंगावर शहारे येतील. १८५७ सालच्या बंडांतल्या प्रकारांची पुनरावृत्ति झाली. लोकांनीं केलेल्या अत्याचारांची ज्वाला तर मोठी होतीच, पण तिला ग्रासण्यासाठीं सरकारनं उठवलेलीं दडपशाहीची ज्वाला शतपटीनं प्रचंड होती.

सत्याग्रह आणि स्वराज्य बाजूलाच राहिलं; दडपशाही आणि स्मशान-वत् शान्तता मात्र सगळ्या देशांत पसरली.

जे खरोखरच सत्याचं परिपालन करून अनत्याचाराचं युद्ध करण्यास उद्युक्त झाले होते असे हजारों तरुण ठिकठिकाणीं निराश आणि उदास होऊन स्वस्थ बसले.

राजाभाऊ तर कित्येक दिवस घराच्या बाहेर पडला नाहीं. सुतक्या-सारखा तो आपल्या खोलींत डोकं धरून स्वस्थ बसला होता. सबंध

देशाचा ग्रास करणाऱ्या या अनपेक्षित अंधारांतून पुढें कसा मार्ग निघणार आहे त्याला कळेना.

मूर्च्छेसारख्या या अवस्थेंतून जेव्हां तो हळूहळू सावध झाला, तेव्हां उमावरच्या संकटाची त्याला पुन्हां आठवण झाली.

तें संकट अजून कायमच होतं. महेश्वर काय करील त्याचा नेम नव्हता. त्याच्या हालचालीची कांहींच बातमी आज कित्येक दिवसांत त्याला कळली नव्हती.

पण एके दिवशीं सकाळीं वर्तमानपत्र वाचीत असतां एक बातमी पहातांच त्याची दृष्टि थबकली.

त्यानं ती सबंध बातमी नीट वाचून पाहिली, व एकदम उद्गार काढला,

“ उमावरचं संकट कांहीं काळ तरी दूर झालं म्हणायचं ! ”

एका जुगाराच्या अड्ड्यावर पोलिसांनी छाप घातला होता व दहा बारा इसमांना पकडलं होतं. त्या इसमांच्या यादींत महेश्वरचं नांव होतं.

राजाभाऊ तें वर्तमानपत्र घेऊन घाईघाईन उमाकडं गेला व म्हणाला,

“ उमा, उमा, हें पाहिलंस का ? ”

त्याच्या शब्दांत हर्षाचा स्पष्ट ध्वनि उमाला ऐकूं आला म्हणून तिनं हंसत विचारलं,

“ काय तें ? काय पहायचं ? ”

“ हें बघ. ” असं म्हणून राजाभाऊनं तिच्या हातीं वर्तमानपत्र दिलं आणि जी बातमी त्यानं नुकतीच वाचली होती तिच्या मजकुरावर बोट ठेवलं.

खेडेगांवांतल्या ज्या लोकांनीं राजाभाऊच्या सांगण्यावरून सत्याग्रहाच्या प्रतिज्ञापत्रकावर सहा केल्या होत्या त्यांना सत्याग्रह एकाएकीं तहकूत्र व्हावा हें कोडं नीटसं उलगडेना. त्याबद्दल ते लोक जेव्हां राजाभाऊला प्रश्न करीत तेव्हां गांधींची विचारसरणी त्यांना समजावून सांगण्याचा राजाभाऊ शक्य तितका प्रयत्न करी. पण त्यानं ती गोष्ट कितीहि खुलासेवार सांगितली, तरी ती पटल्यासारखी त्या अडाणी साध्या भोळ्या लोकांची चर्या त्याला दिसत नसे. मग अखेर तो त्यांना इतकंच म्हणे,

“ हें पहा, तुम्ही आम्ही सगळेजण या स्वातंत्र्याच्या युद्धांतले शिपाई आहोंत. विचार करणं हें आपलं काम नाही. आज्ञेप्रमाणं वागणं हें आपलं काम. ‘ पुढें चला ’ असा हुकूम झाला कीं, बेडरपणानं पुढें चलायचं, अन् ‘ थांबा ’ अशी आज्ञा झाली कीं, थांबायचं येवढंच आपलं कर्तव्य आहे. महात्मा गांधी हे आपले सेनापति आहेत. विचार करायची जबाबदारी त्यांची, आपली नाही. ”

हें म्हणणं मात्र त्या लोकांना समजे, व त्यांचं समाधान झाल्याप्रमाणें त्यांच्या चर्या दिसूं लागत.

पण याचा अर्थ असा नव्हे, कीं राजाभाऊच्या स्वतःच्या मनाचं समाधान झालं होतं. उलट त्याच्या मनांत ज्या अनेक शंका कुशंका उत्पन्न होत त्यांचं निराकरण करणं त्याला जडच जात असे. तो मनाशीं पुनः-पुन्हां म्हणे,

“ थंडावलेला राजकारणाला उकळी यायची आहे तरी केव्हां कुणास ठाऊक ! ”

ही उदासीनतेची शंका त्या वेळीं हजारों लोकांच्या अंतःकरणांत येत होती.

याचं कारण इतकंच, कीं लवकरच होणाऱ्या प्रचंड वादळाची तयारी करून देणारे राजकारणाचे जे वारे निरनिराळ्या दिशांनीं वहात होते ते सामान्य लोकांना दिसण्यासारखे नव्हते.

पण ते दिसत नव्हते याचा अर्थ ते वहात नव्हते असा थोडाच होतो ?

पंजाबांतील सरकारी अत्याचार लोकांच्या स्मरणांतून अजून गेले तर नव्हतेच, पण उलट लोकांच्या मनांतली त्याबद्दलची स्मृति ताजी रहावी अशाच गोष्टी घडत होत्या. पंजाबांत घडलेल्या प्रकारांची चौकशी करणाऱ्या सरकारी कमिटीच्या कामावर लोकांचा विश्वास नव्हता; आणि काँग्रेसनं स्वतंत्रपणे नेमलेल्या चौकशीकमिटीपुढे सरकारी जुलमाचे जे प्रकार साक्षीदारांनीं एकामागोमाग एक सांगितले त्यामुळे लोकांच्या मनांत सरकार-विषयीं अधिकच अप्रीति उत्पन्न होत होती. या अप्रीतीचा परिणाम होऊन त्या सुमारास अस्तित्वांत येणाऱ्या नवीन सुधारणांच्या कायद्याबाबतहि देशांत स्पष्ट पक्षभेद निर्माण झाले. त्या सुधारणांचा फायदा घेऊन कायदेमंडळांत शिरावं असं एका पक्षाचं म्हणणं होतं, तर एका हातानं सुधारणा देऊन दुसऱ्या हातानं प्रजेवर जुलमाचा वरवंटा फिरवणाऱ्या सरकारशीं सर्वस्वीं असहकार्य करावं असं दुसऱ्या पक्षाचं म्हणणं होतं. याच सुमारास खिलापतीच्या प्रश्नावर हिंदुस्थानांतल्या मुसलमान लोकांमध्ये तीव्र असंतोष पसरला होता. आणि 'आज जें संकट मुसलमानांचं तेंच उद्यां संबंध हिंदुस्थानच' अशी भावना देशांत जिकडे तिकडे पसरत होती. १९१९ च्या अमृतसर येथील काँग्रेसमध्ये सरकारशीं सहकार्य करण्याचा आग्रह धरणारे महात्मा गांधी आतां पार बदलले होते, व असहकारितेचा पुरस्कार स्पष्टपणे करूं लागले होते. लोकमान्य टिळकांच्या 'काँग्रेस डेमोक्रेटिक' पक्षानं नवीन कायद्यान्वये होणाऱ्या निवडणुकी लढवून कायदेमंडळं काबीज करण्याचा जोराचा संघटित प्रयत्न चालविला होता; पण उलट असहकारितेची चळवळ जोराला लागून नवीन निवडणुकीवर बहिष्कार घालण्याचं धोरण काँग्रेस केव्हां निश्चित करील तें सांगतां येण्यासारखं नव्हतं. मद्रास शहरीं भरलेल्या खिलाफत परिषदेंत, तर असहकारितेची चढाईची योजना आखण्यांतदेखील आली होती.

अशा प्रकारें प्रत्यक्ष वादळ जरी सुरू झालं नव्हतं, तरी वारे धोंघावत होते, धुळीचे लोट उठत होते, मधूनमधून गडगडाट होत होता, समुद्राच्या लाटा उचंबळत होत्या !

आपल्या असहकारितेच्या चळवळीसाठी महात्मा गांधी सर्व देशाला जागृत करून घेता होते. लोकमान्य टिळक त्या चळवळीच्या इष्टानिष्ठे-विषयी साशंक असल्याचा लोकांत बोभाटा होता. हे दोन मोठे पुढारी - एकमेकांच्या हातांत हात घालून देशाच्या राजकारणाचा शकट हांकतात, की देशांत दोघांचे दोन स्वतंत्र पक्ष निर्माण होतात याची चर्चा देशांत जिकडे तिकडे चालली होती.

पण या चर्चेला जुलै महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यांत एकाएकी पायबंद वसला.

लोकमान्य टिळक मुंबई इथे सरदारगृहांत मोठ्या तापानं आजारी पडले ! सर्व देशाचं लक्ष बाकीच्या सर्व गोष्टींवरून उडून त्या महापुरुषाच्या रुग्णशय्येभोंवतीं घुटमळू लागलं.

पुणे शहरांत तर जिकडे तिकडे दुःखाची अवकळा पसरली. प्रत्येकाला थोडाच लोकमान्य टिळकांना प्रत्यक्ष भेटून त्यांचा समाचार घेतां येण्यासारखा होता ? पण निदान ज्या शहरांत आपल्या पुण्यनगरीची शोभा अत्यवस्थ होऊन शय्येवर पडली आहे, त्या शहरीं नुसतं जाऊन तरी आलं पाहिजे असं प्रत्येकाला वाटत होतं. जो उठला तो पुण्याहून मुंबईस जाऊ लागला.

राजाभाऊहि मुंबईस गेला.

टिळकांना मृत्युमुखांतून सोडविण्यासाठी मानवी उद्योगाची पराकाष्ठा झाली. पण अखेर ती निष्फळ ठरून ता. १ ऑगस्ट १९२० रोजी त्यांचं प्राणोत्क्रमण झालं.

मुंबईस टिळकांच्या शवाची प्रचंड यात्रा निघाली. आणि मंगळवार ता. ३ ऑगस्ट रोजी त्यांच्या अस्थि पुण्यास आणण्यांत आल्या तेव्हां स्टेशनपासून गायकवाडवाड्यापर्यंत जी मिरवणूक निघाली ती तर अपूर्व होती. दोन मैल लांबीच्या मार्गावरील प्रत्येक लहान मोठं घर माणसांनीं फुलून गेलं होतं. सजांवर, छपरावर, झाडावर, जागा सांपडेल तिथं माणसं उभीं होतीं. एका मोठ्या चार चाकी रथावर पालखी ठेवलेली होती व त्या पालखींत टिळकांच्या अस्थींची लहानशी चंदेरी पेटी होती. स्वयंसेवक मंडळी रथ ओढीत होती. रथापुढें भजनी दिंड्या एकामागोमाग चालल्या

होत्या व त्यांच्या टाळ-मृदंगाच्या नादानं दिशा भरून गेल्या होत्या. भजनाच्या शब्दांत ' वंदे मातरम् 'चा जयशब्द आणि शिवाजी महाराजां-पासून तों खुद्द टिळकांपर्यंतच्या राष्ट्रभक्तांचा जयजयकार पुनःपुन्हां मिसळत होता. वरून पाऊस पडत होता तरी कुणाला त्याची क्षिति नव्हती.

हा शोकसमारंभ आटपून दुपारीं दोन वाजतां राजाभाऊ आपल्या खोलीवर आला तो एकदम अंथरुणावर अंग टाकून स्फुंदून स्फुंदून रडत पडला.

' मी टिळकांच्या समाचाराला जाऊन येतो ' असं सांगून तो मुंबईस गेला तो आज सात दिवसांनीं उमाला पुन्हां दिसला. ती त्याच्या खोलींत गेली व त्याच्याजवळ बसली. तिच्याहि डोळ्यांतून अश्रू वहात होते आणि तिलाहि हुंदके येत होते. पण त्याच्या मस्तकावर हात थोपटीत ती म्हणाली,
" हें काय हें ? "

राजाभाऊनं तिच्याकडे पाहिलं अन तीहि रडत आहे असं दिसतांच त्याला फार बरं वाटलं. ती स्त्री व आपण पुरुष आहोंत या अवधानाला त्या क्षणीं अवकाशच नव्हता. त्यानं तिच्या मांडीवर मस्तक टेकलं आणि सद्गदित स्वरानं तो म्हणाला,

" उमा, टिळक गेले !...आपण सगळीजणं आतां पोरकीं झालों ग ! "

आणि तो जेव्हां मोठमोठ्यानं हुंदके देऊं लागला तेव्हां एखाद्या अर्भका-प्रमाणें त्याला जवळ घेऊन आपल्या डोळ्यांतून ठिबकणारे उष्ण अश्रू त्याच्या मस्तकावर सांडण्यांत उमाला कसलाहि संकोच वाटला नाही !

: १० :

टिळकांच्या मृत्यूबद्दल शोकप्रदर्शन करण्यासाठी पुण्याच्या नागरिकांची सभा ता. १० ऑगस्ट रोजीं रे मार्केटच्या पाठीमागच्या पटांगणांत झाली. ही सभा फार मोठी होती. ज्या पुण्यांत टिळकांचं सबंध आयुष्य गेलं त्या पुण्याच्या लोकांना आपल्या प्राणाहून प्रिय असलेल्या पराक्रमी

पुढाच्याविषयींची भक्ति प्रदर्शित करण्याची ही अखेरची संधि होती. मार्केटच्या पाठीमागचं विस्तीर्ण पटांगण माणसांनीं खचून भरलं होतं. लाला लजपतराय अमेरिकेहून नुकतेच परत आले होते, ते या शोक-सभेचे अध्यक्ष होते. सभेच्या व्यवस्थापकांनीं जेव्हां राजाभाऊला चार दिवस आधीं सांगितलं, कीं तुम्हीं सभेंत बोललं पाहिजे तेव्हां त्याला कांहींसं आश्चर्य वाटलं. तो पुरता पंचवीस वर्षांचाहि नव्हता, किंवा मोठा नाणावलेला वक्ताहि नव्हता. कधींमधीं कॉलेजच्या सभांतून आणि १९१९ सालीं सत्याग्रह सुरू होणार होता त्या वेळेस जाहीर सभांतून त्यानं भाषणं केलीं होती व तीं लोकांना आवडलीं होती इतकंच. पण सभेच्या चालकांनीं त्याला म्हटलं.

“तुम्ही चांगलं बोलतां—इतकंच नव्हे, तर नव्या पिढींतले मोठे वक्ते म्हणून तुम्ही गाजाल असं सगळ्यांना वाटतं. शिवाय पुण्यांतल्या कॉलेजांतफै कुणी तरी बोलावं अशी आमची इच्छा आहे, अन् ती पूर्ण करणारा तुमच्याशिवाय कुणी आम्हांला दिसत नाहीं.”

राजाभाऊनं त्यांचं म्हणणं कबूल केलं.

त्याच्या मनांत शंका आल्यावांचून राहिली नाहीं, कीं या लोकांच्या प्रशंसेनं फुगून जाऊन स्वतःच्या वक्तृत्वाचा डौल मिरविण्यासाठीं तर आपण बोलायचं कबूल केलं नाहीं? त्यानं नीट आत्मपरीक्षण केलं. पण वृथाभिमानापेक्षां लोकमान्य टिळकांच्या पुण्यस्मृतीचा उच्चार करायची तळमळच आपल्या अंतःकरणांत अधिक आहे असं त्याला आढळून आलं, आणि मग त्याला बरं वाटलं.

वीस-पंचवीस हजार लोकांच्या त्या प्रचंड शोकसभेंत पाऊल टाकतांच त्याचं अंतःकरण सद्वदित झालं. १९१९ सालच्या डिसेंबरमध्ये टिळक विलायतेहून परत आले तेव्हां त्यांना अडीच लाखांची देणगी सबंध राष्ट्रानं अर्पण केली होती, अन् रे मार्केटमागच्या याच पटांगणांत त्यांचा अपूर्व सत्कारसमारंभ होऊन त्यांना नागरिकांतफै मानपत्र अर्पण करण्यांत आलं होतं. आणि एक वर्षाहि पुरतं लोटलं नाहीं तोंच तेच टिळक स्वर्गस्थ झाले होते अन् तेच नागरिक त्यांच्या स्मृतीची अखेरची तिलांजलि सोडायला जमले होते. कोण विचित्र आणि हृदयविदारक दुर्दैवाची घटना

ही ! अशा विचारांनी राजाभाऊचं अंतःकरण भरून गेलं, आणि त्या मनःस्थितींत त्यानं भाषण केलं तें अतिशय उत्कृष्ट वठलं.

तो घरीं आला तेःहां उमा त्याला म्हणाली,

“ थांबा, कपडे काढूं नका. जरा इथें असे बसा-मी तुमची दृष्ट काढणार आहे. ”

राजाभाऊ म्हणाला,

“ शीः वेड लागलं कीं काय तुला ? दृष्ट कसली काढतेस ? ”

“ तुमचं आजचं भाषण इतकं सुंदर झालं, कीं खरंच तुम्हांला कुणाची दृष्ट लागेल. कुणाची कशाला ? माझीच लागेल ! ”

“ म्हणजे ! तूं आली होतीस सभेला ? ”

“ हो ! किती छान बोलतां हो तुम्ही ! ”

“ उमा, नुसतं बोलण्याचं कसलं कौतुक करतेस ? आतां नुसतं बोलायचे का दिवस राहिले आहेत ? माझ्या हातून देशभक्तीची कांहीं तरी कृति केव्हां घडेल अशी मला उताविळी वाटते. ”

“ तुम्ही असं बोलायला लागलांत कीं, मला तुमची भीति वाटते. तुम्ही फार भावनाप्रधान आहांत. कधीं एकदम काय कराल अन् त्याचे परिणाम काय होतील असं माझ्या मनांत येतं. ”

“ परिणाम काय व्हायचे ? फार तर मी तुरुंगांत जाईन. ”

“ तुम्ही खरोखरच तुरुंगांत, गेलांत, तर तुमच्या मागोमाग मीसुद्धां येईन. ”

“ तूं ? ”

“ हो. मला ना संसार ना पाश ! तुरुंगांत जायला माझ्यापेक्षां अधिक योग्य स्त्री कोणती असेल ? ”

“ तुला पाश नाहीं असं कसं म्हणतेस ? आनंद आहे ना ? ”

“ तो मुलगा आहे. त्याला मी तुमच्या कारकुनाच्या स्वाधीन करीन अन् तुमच्या मागोमाग तुरुंगांत येईन. ”

असं एकीकडे बोलतां बोलतां उमानं मीठ-मोहच्या हातीं केव्हां घेतल्या राजाभाऊला कळलंही नाहीं. तिनं त्याच्यावरून हात ओंवाळले तेव्हां त्यांच्या तें लक्षांत आलं.

तो चपापला. तेव्हां उमा मोठ्यानं हंसली आणि मीठ-मोहऱ्या चुलींत टाकून म्हणाली,

“ पाहिलंत का किती घाण सुटली ती ! ”

किंचित् रागावून राजाभाऊ म्हणाला,

“ तूं इतकी मूर्ख असशील अशी माझी नव्हती कल्पना. ”

×

×

×

टिळकांच्या मृत्यूपर्यंत असहकारितेची चळवळ जरी रीतसर पुकारली गेली नव्हती तरी त्या चळवळीची तयारी दर्शविणारीं पूर्वचिन्हं जिकडे तिकडे स्पष्ट दिसू लागलीं. पंजाबमधील हकीकतींची चौकशी करण्यासाठी जें ‘ हंटर कमिशन ’ सरकारनं नेमलं होतं त्याचा रिपोर्ट ता. २८ मे रोजी प्रसिद्ध झाला होता. त्या रिपोर्टानं हिंदी लोकांचं समाधान होण्याऐवजी लोकांचीं मनं निराशेनं आणि तिरस्कारानं भरून मात्र गेलीं होती. ज्या सरकारला पंजाबातील दंडपशाहीबद्दल यत्किंचित्हि पश्चात्ताप होत नाहीं त्या सरकारवर शक्य तितक्या प्रकारांनीं कडक बहिष्कार घालून असहकारितेच्या मार्गानं देशांत संपूर्ण स्वराज्याची स्थापना करणं हा एकच मार्ग आतां देशापुढें उरला आहे असं महात्मा गांधी निःसंदिग्धपणानं बोलू लागले होते. कलकत्ता येथें भरलेल्या काँग्रेसच्या जादा अधिवेशनांत एकत्र जमून प्रकट झाले त्या अधिवेशनांत गांधींच्या असहकारितेच्या ठरावावर काँग्रेसचं शिक्कामोर्तब झालं. असहकारितेचा प्रारंभ म्हणून पदव्या, विलायती माल, कोर्ट-कचेऱ्या आणि शाळा-कॉलेजं बहिष्कार पुकारण्यांत आला.

या बहिष्काराची बातमी पुण्यास येऊन थडकल्याबरोबर राजाभाऊनं कॉलेजांतल्या आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला, आणि ‘ शाळा सोडा, कॉलेजं सोडा, ’ अशी घोषणा तो जाहीर सभांतून करूं लागला. विद्यार्थ्यांच्या मोठमोठ्या सभा भरूं लागल्या. रोज शेंकडों विद्यार्थी शाळा-कॉलेजं सोडू लागले. पुण्यासच नव्हे तर मुंबई, सांगली, भिरज, कोल्हापूर, वेळगांव, धारवाड इत्यादि ठिकाणीं हिंडून राजाभाऊनं बहिष्काराचं प्रचार-कार्य जोरानं सुरू केलं. जाहीर सभांतून बोलतांना राजद्रोहाचं कलम सांभाळण्याचं मान त्याला कित्येक वेळां रहात नसे. त्याच्यावर खटला होणार, त्याला पकडणार अशा बातम्या पुष्कळदां उठत.

कलकत्याच्या जादा काँग्रेसनं असहकारितेच्या कार्यक्रमाला दिलेली मंजूरी तात्पुरती होती. त्या मंजूरीला कायमचं स्वरूप डिसेंबरमध्ये नागपूर येथे भरणाऱ्या काँग्रेसच्या अधिवेशनांत यायचं होतं. मध्यंतरीच्या तीन महिन्यांच्या अवधींत असहकारितेच्या विरुद्ध असलेल्या लोकांना संघटित व्हायचं असेल, तर अवकाश होता; पण देशांत असे लोक फार थोडे उरले होते. कलकत्यास पास झालेला असहकारितेचा ठराव सर्वत्र देशभर लोकांनी इतक्या प्रेमानं उचलून धरला, कीं तो ठराव नागपूरला परत घेतला जाईल असं यत्किंचित्हि चिन्ह उरलं नाही. असहकारितेचा ठराव नागपूरला पक्का होणार असं स्पष्ट दिसू लागलं.

पुण्याच्या प्रमुख राजकीय कार्यकर्त्यांत राजाभाऊची गणना आतां व्हायलां लागली होती. पुण्यातफेऱ्या प्रतिनिधींत त्याची निवड झाली व तो नागपूरच्या काँग्रेसला हजर रहावयासाठीं निघाला.

त्यानं उमाला तें सांगितलं व म्हटलं,

“ येतेस का माझ्याबरोबर नागपूरला ? ”

ती एकदम आश्चर्य दाखवून म्हणाली,

“ अय्या, कोण ? मी ? ”

“ हो तूं ! का ? ”

“ नको वाई. मीं तर अशी बातमी ऐकली आहे, कीं नागपूरच्या काँग्रेसला जाणाऱ्या सगळ्या लोकांना सरकार पकडणार आहे. ”

“ मग, तूं तर नेहमीं म्हणतेस ना कीं, माझ्यामागोमाग तूं तुरुंगांत येणार म्हणून ? ”

“ मागोमाग येईन, पण बरोबर नको. मी तुमच्याबरोबर असलें म्हणजे लोक तुम्हांला सारखं विचारतील, ही कोण ? अन् तुमचा गोंधळ उडेल. लोक नांव ठेवतील, अन् तुम्हांला न् मला दोषांनाहि वाईट वाटेल, तेव्हां नकोच तें. तुम्ही एकटे जा आपले. परत आल्यावर तुम्ही खूप खूप हकीकती मला सांगा म्हणजे झालं. ”

राजाभाऊ पुण्यास परत आला तेव्हां देशसेवेचा उत्साह त्याच्या अंतः-करणांत मावत नव्हता. विद्यार्थ्यांच्या वार्षिक परीक्षा जवळ आल्या होत्या. पण “ परीक्षेच्या मोहाला बळी पडूं नका. देशाची हांक ऐका. आपल्या

आयुष्यांतलं एक वर्षहि देशासाठीं खर्च करायला तुम्ही तयार नाहीं ? ” अशा प्रकारच्या भाषणांनीं राजाभाऊनं विद्यार्थ्यांचीं अंतःकरणं हलवून सोडलीं. शेंकडों विद्यार्थी बहिष्कारांत सामील झाले. पुण्यास राष्ट्रीय विद्यापीठाची स्थापना झाली. त्यांत राजाभाऊ शिकवूं लागला. खादीच्या चळवळींतहि त्यानं पूर्ण लक्ष घातलं. तो दिवसभर विलक्षण परिश्रम करी. लेख लिहिण्यासाठीं रात्रीं जागे. या गांवीं जा, त्या गांवीं जा, अशी त्याची धडपड चालूं असे. कधीं कधीं रात्री एक एक वाजतां तो घरीं येई; आणि पहांटे पांच वाजतांच उठून बाहेर पडे. उमां त्याची सहकर्त्री बनली होती. त्याच्या साहाय्यानं तिनं आपला शिवणकामाचा वर्ग बंद करून चरख्यावर सूत काढण्याचा अन् खादी विणण्याचा वर्ग सुरू केला होता. त्याचा उत्साह पाहून तिला काळजी वाटे. त्याच्या खाण्यापिण्याच्या व्यवस्थेंत ती अधिक लक्ष घालूं लागली होती. त्यानं जरा नियमित वागावं अन् आपल्या प्रकृतीची काळजी घ्यावी असं ती त्याला वारंवार वजावी. कधीं कधीं त्याच्यावर रागावेसद्धां.

एकदां राजाभाऊनं तिला विचारलं,

“ तूं कां येवढी माझी काळजी करतेस ? ”

“ तें मला सांगतां यायचं नाहीं अन् तुम्हांला कळायचं नाहीं ” असं म्हणून तिनं चटकन् डोळ्यांना पदर लावला !

: ११ :

तो काळच असा होता कीं, ज्याच्या रक्तांत देशसेवेची इच्छा खरो-खरच उसळत आहे अशा व्यक्तीला युद्धभूमीपासून दूर दीर्घकाल रहातांच येऊं नये.

देशांत क्षोभकारक घटना एकामागून एक घडत होत्या.

ता. १७ नोव्हेंबर रोजीं युवराजांचं हिंदुस्थानांत आगमन व्हायचं होतं. त्या आगमनाच्या वेळीं सर्व देशभर कडकडीत हरताल पाळला जावा अशी

काँग्रेसची आज्ञा जाहीर झाली होती. मद्यपानबंदीचा प्रश्न काँग्रेसनं अधिक स्पष्ट पुरस्कार करून हातीं घेतला होता. दारूच्या गुच्यांपुढें ' पिकेटिंग ' करायला लोकांनीं प्रारंभ केला होता. धारवाड, मातिया वगैरे ठिकाणीं पिकेटिंगच्या बाबतींत धरपकड झाली होती, व सरकारी अधिकाऱ्यांचा छळ लोकांना सोसावा लागत होता. करबंदीची मोठी चळवळ बार्डोलीस सुरू करण्याची गांधींची तयारी चालली होती. मद्रास इलाख्यांतील गुंतूर जिल्ह्यांत शंभर खेड्यांच्या एका गटानंदेखील करबंदीच्या चळवळीची तयारी जय्यत केली होती.

देशांतल्या या गडगडाटांचे प्रतिध्वनि पुणें शहरांतहि उठल्यावांचून राहिले नाहींत. युवराजांच्या आगमनप्रसंगीं पुणें शहरांत अगदीं नमुनेदार हरताळ पडावा अशा मोहिमेचं धुरिणत्व राजाभाऊनं आपल्याकडे घेतलं; आणि उमा पिकेटिंगच्या चळवळींत सामील झाली.

ता. १६ नोव्हेंबर रोजीं उमा आपल्या नेमून दिलेल्या जागच्या दारू-दुकानावर पिकेटिंग करावयास रोजच्याप्रमाणें संध्याकाळीं सहा वाजतां हजर झाली. हें दुकान विलायती दारूचं होतं. तिथें फुटकळ दारू पिण्यासाठीं कुणी येत नसे. बाटल्या नेण्यासाठीं लोक येत. पिकेटिंग सुरू झाल्यापासून लोक स्वतः क्वचितच येत. ते आपल्या गडीमाणसांना पाठवीत. दुकानापुढें एक चांगली प्रतिष्ठित बाई ' बाबांनो, दारू विकत घेऊं नका ' अशी प्रार्थना करीत हात जोडून उभी आहे असं पाहून गडीमाणसंदेखील तिथें जायला आतां शरमूं लागलीं होती त्यामुळें उमाचा तिथला बहुतेक वेळ स्वस्थपणें टकळीवर सूत काढण्यांतच जात असे.

आजहि रोजच्याप्रमाणें तिथें गेल्यावर ती सूत काढीत बसली.

दिवेलागणीच्या सुमारास एक टांगा दुकानासमोर येऊन उभा राहिला, व त्यांतून दोन गृहस्थ खालीं उतरले. नुसता टांगा उभा राहिला म्हणून उमाला वर बघण्याचं कांहींच कारण नव्हतं. ती आपली टकळी फिरवीत-राहिली होती. परंतु टांग्यांतून उतरलेले दोघे गृहस्थ जेव्हां तिच्यापुढून दुकानांत शिरणार असं नजरेच्या कोपऱ्यांतून तिला दिसलं तेव्हां तिनं चटकन् टकळी दूर ठेवली, पाऊल पुढें टाकलं आणि त्या गृहस्थांकडे पाहून — पण तसं पहातांच ती विलक्षण चमकली !—

कारण, त्या दोघांपैकी एकजण दुसरा कुणी नसून तिचा पति महेश्वर होता !

उमा क्षणमात्र अतिशय दचकली खरी, पण लगेच तिनं आपलं धैर्यबल एकत्र केलं. जुगाराच्या अड्ड्यावर पकडल्या गेलेल्या महेश्वराची त्यानंतर आतांपर्यंत कांहींच तिला बातमी कळली नव्हती; व ती आणि राजाभाऊ आतांपर्यंत अशाच समजुतींत होतीं, कीं त्याला शिक्षा होऊन तो तुरुंगांत असावा. पण त्याला शिक्षा तरी झाली नसावी, किंवा झाली असली तरी ती संपून आतां तो सुटला असावा हें त्याला पहाताक्षणींच उमाला उघड दिसून आलं, व ती चपापली. पण तें क्षणभरच. दुसऱ्याच क्षणीं तिच्या मनांत आलं, असं चपापून गोंधळून चालायचं नाहीं. तिच्यांत व महेश्वरांत पतिपत्नीचं सामान्य नातं नव्हतं, बोलून चालून तिचा तो पूर्वजन्मींचा वैरी होता हें तर झालंच; पण शिवाय या क्षणींच तो एक दारुड्या म्हणून दुकानांत शिरत होता, व एक देशसेविका म्हणून ती त्या स्थळीं उभी होती. आपली सारी निर्भयता एकवटून उमानं हात जोडले व आपल्या पतीकडे आणि त्याच्या दोस्ताकडे पाहून म्हटलं,

“ महाराज, कृपा करा, दुकानांत शिरूं नका. दारू पिणं हराम आहे. ”

महेश्वरानं तिच्याकडे रोखून पाहिलं.

त्याची पत्नी उमाच नव्हे का ही ?...हिच्या दृष्टींत नात्याची ओळख यत्किंचितसुद्धां नसावी ? पण हीच ती यांत कसला संशय ! खास उमाच ही. जिच्या देखत राजाभाऊनं त्याच्या कानशिलांत मारली होती ती उमाच ही...दारू पिणं हराम आहे म्हणून सांगते आहे. .

हराम !

तिच्या तोंडून बाहेर पडलेल्या शब्दांपैकीं तोच एक शब्द त्याच्या कानांत विशेषेकरून शिरला.

तो एकदम विकट हास्य करून म्हणाला,

“ हराम ! हरामखोरीच्या गोष्टी तूं मला सांगतेस काय ? ”

आपल्या मित्राकडे वळून तो पुढें म्हणाला,

“ ही कोण तुला माहीत आहे का ? माझी बायको. माझ्या घरांतून पळून जाऊन एका गोऱ्या गोमट्या गुलजाराबरोबर राहिली आहे. ही म्हणे देशसेविका ! हाः हाः हाः ? ”

जणू त्याच्या तोंडचा एक शब्दहि आपण ऐकला नाही अशा निर्विकार मुद्रेनं उमा पुन्हां प्रार्थना करू लागली,

“ महाराज, कृपा करा— ”

महेश्वर संतापून ओरडला,

“ चल, दूर हो. ”

तरी उमा हलली नाही. आणि ती पुन्हां म्हणाली,

“ दारू पिणं हराम आहे. ”

महेश्वर ओरडला,

“ वाट सोड. हो दूर. ”

“ मला दूर होतां येत नाही. काँग्रेसच्या आज्ञेप्रमाणं मी आपली विनवणी करणार, कीं दारू पिणं— ”

हातांतली काठी उगारून महेश्वर म्हणाला,

“ आतां दूर झाली नाहीस तर मारीन. ”

तरी निश्चल उभं राहून आणि हात जोडून उमानं पुन्हां म्हटलं,

“ महाराज, कृपा करा, दारू— ”

त्याच क्षणीं तिच्या मस्तकांत जबरदस्त प्रहार झाला आणि ती कोलमडून खालीं जमिनीवर पडली.

त्याच वेळीं राजाभाऊचं एका जाहीर सभेंतलं भाषण आटोपलं होतं. तो घरीं निघाला तेव्हां प्रत्येकजण त्याला म्हणू लागला,

“ आज तुम्ही बोलतांना भान ठेवलं नाही. आम्हांला भीति वाटते. ”

राजाभाऊनं विचारलं, “ कसली ? ”

“ आजच्या भाषणाबद्दल सरकार तुमच्यावर खटला भरील असा फार सभव वाटतो. उद्यां हरताळाच्या निमित्तानं सरकार तर पकडापकड करायला टपलेलंच आहे. अन् त्यांत आणखी उद्यां तुम्ही परदेशी कापडाची जाहीर होळी करायचं ठरवलं आहे. ”

“ हो. उद्यां युवराज हिंदुस्थानांत येत आहेत. हिंदुस्थानांत किती असंतोष पसरला आहे हे त्यांना जितक्या प्रकारांनीं अन् जितक्या तीव्रतेनं आपल्याला दाखवितां येईल तितक्या तन्हेनं आपण दाखवलंच पाहिजे. पकडलं जाण्याबद्दल म्हणाल, तर तुमची आमची सगळ्यांचीच त्या गोष्टीला सध्यां तयारी आहे, नाही का ? ”

तो आपल्या खोलीवर परत आला आणि पांच-सहा मिनिटेंहि स्वस्थ पडला नसेल तोंच एक अनोळखी इसम घाबऱ्या घाबऱ्या त्याच्याकडे येऊन सांगूं लागला,

“ उमाबाईना पिकेटिंगच्या ठिकाणीं कुणी तरी मारलं आहे. ”

“ काय सांगतां ? खरंच ? चला पाहूं. ”

असं म्हणून राजाभाऊ एकदम उठला.

पण तो गृहस्थ म्हणाला,

“ तुम्ही जायचं कारण नाही. आम्ही त्यांना टांग्यांत घालून इकडे घेऊन आलों आहोंत. ”

उमाला प्रत्यक्ष पहाताच राजाभाऊच्या अंतःकरणाचा थरकांप झाला. तिला कोणीं मारलं होतं तें ज्या मंडळींनीं तिला आणलं त्यांना माहीत नव्हतं. पण ज्या कोणीं तिला मारलं होतं त्यानं निर्दय प्रहार केला होता यांत शंका नव्हती. तिची जखम लोकांनीं बांधली होती पण तिला पुनः-पुन्हां भोंवळ येत होती, व व्यथेच्या स्वराव्यतिरिक्त दुसरा कसलाच शब्द तिच्या तोंडून निघत नव्हता.

बरीच रात्र झाली तरी राजाभाऊ उमाच्या अंथरणाजवळ बसून राहिला. अजून एकदांहि तिनं नीट डोळे उघडून त्याला ओळखल्या-प्रमाणं त्याच्याकडे पाहिलं नव्हतं. मधूनच ती दृष्टि किलकिली करी, तिला पाणी पाहिजे असं आपल्या मतानं ठरवून राजाभाऊ तिच्या तोंडांत पाणी घाली, आणि तो पाण्याचा घोट गिळल्यावर ती पुन्हां डोळे मिटून बराच वेळ पडत असे.

अखेर एकदां तिनं आपले डोळे बरेच उघडले व स्थिर नजरेनं राजाभाऊकडे पाहिलं. आपला पति आपल्याला अकस्मात् कसा दिसला व

त्याच्याकडून आपल्याला मार कसा वसला हें सांगावंस तिला फार फार वाटलं. ' आतां तुमच्या रक्षणाची मला फार फार गरज आहे ' असे शब्द उच्चारण्यासाठीं तिच्या जिवाची आंतल्या आंत धडपड झाली. पण त्या शब्दांचा उच्चार तिच्या जिभेवाटे होऊं शकला नाही. मग तिनं फक्त राजाभाऊचं मनगट आपल्या डाव्या हातानं घट्ट धरलं, आणि ' आई ग ड ' असा व्यथित स्वर काढून डोळे मिटले.

पुन्हां कांहीं वेळानं जेव्हां डोळे उघडून तिनं त्याच्याकडे पाहिलं, तेव्हां महेश्वर भेटल्याची हकीकत सांगण्यासाठीं तिच्या ओठांची हालचाल झाली. तिचा शब्द उमटला नाही. पण तिच्या दृष्टींतला दीनपणा पाहून राजाभाऊनं तिला विचारलं,

“ काय म्हणतेस ? ”

‘ कांहीं नाही ’ अशा अर्थी मान हलवून उमानं फक्त आपला हात त्याच्या हातीं दिला.

राजाभाऊनं विचारलं,

“ उमा, मी तुझ्याजवळ आहे. मला ओखळलंस ना ? ”

“ हो. ”

येवढंच बोलून ती गप्प झाली आणि आवंढा गिळल्याप्रमाणें तिच्या कंठाची हालचाल होऊन तिचे डोळे आंसवांनीं भरून आले.

राजाभाऊच्या मनांत आलं, कोण हिची ही अनुकंपनीय स्थिति ! आणि ज्या वेळीं तिची अशी स्थिति व्हावी व तिच्याजवळ अहोरात्र वसून तिचे क्लेश दूर करण्यासाठीं आपल्या जिवाची ओढ असावी त्याच वेळीं चोवीस तासांच्या अवधींत आपण पकडलें जाणार व खटल्यांत होईल ती शिक्षा भोगायसाठीं हिच्यापासून दूर होणार हें स्पष्ट दिसत असावं हें कोण विचित्र दुर्दैव !...

दुसऱ्या दिवशीं रे मार्केटच्या पटांगणांत परदेशी कापडाची जंगी सार्वजनिक होळी पेटवून भाषण करीत असतांना राजाभाऊ पकडला गेला.

त्याच्यावर खटला झाला.

त्याला शिक्षा झाली.

उमाचा पति महेश्वर मोकळा आहे हें त्याला कळलंच नाही. तुरुंगाकडे जातांना त्यानं आपल्या कारकुनाला फक्त येवढंच सांगितलं, “ पंत, उमाच्या शुश्रूषेत उणीव राहूं देऊं नका. तिला म्हणावं, मी तुरुंगांतून परत येईपर्यंत धीरानं दिवस काढ. ”

: १२ :

राजाभाऊ तुरुंगांतून सुटला त्या दिवशीं वंदिशाळेबाहेर पाऊल टाकतांच त्यानं सभोंवार दृष्टि टाकली तों आभाळ ढगांनीं खचून भरलेलं होतं. सूर्यबिंब कुठेंहि दिसत नव्हतं. जिकडे तिकडे अंधाराची छाया पसरली होती. दिवसाची कोणती घटका चालूं आहे, इतकंच नव्हे तर दिवस आहे कीं रात्र आहे, आणि कालचक्र चालूं आहे कीं, थांबलं आहे हेंहि कळण्यासारखं नव्हतं.

आणि जी अवस्था हवेची तीच देशाच्या राजकरणाचीहि झाली होती. दोन वर्षांपूर्वीची चळवळीची प्रचंड लाट ओसरली ती ओसरलीच होती. राजकारणाबद्दलचा उत्साह सामान्य लोकांच्या अंतःकरणांत उरला नव्हता. आकाशांत ढग जमावेत आणि प्रकाश अगदीं क्षीण होऊन सूर्यदर्शन केव्हां होईल तें सांगतां येऊं नये अशीच एकंदर देशाची अवस्था झालेली होती !

पुण्याच्या स्टेशनवर उतरल्यावर त्याच्या मनांत आलं, आपण आपल्या वाड्यांत प्रवेश करूं तो मोठा झालेला आनंद कदाचित् आंगणांतच खेळत असेल. आपल्याला पहातांच तो आपल्याकडे धांवत येईल. त्याला आपण हृदयाशीं घट्ट धरूं व त्याला विचारूं, ‘ आनंद, आई कुठें आहे रे ? ’ मग तो धाईघाईनं जिन्यावरून जाऊं लागेल व आपल्याला म्हणेल, ‘ आई वर आहे, चला. ’ किंवा कदाचित् वरच्या गच्चीवर काम करीत असलेली उमा आपल्याला आधींच दृष्टीस पडेल व तिच्याकडे पाहून हंसून आपण लगवगीनं वर जाऊं...

पण तो घरीं पोंचला तेव्हां आंगणांत खेळत असलेला आनंदहि त्याला दिसला नाही, किंवा गच्चीवर काम करीत असलेली उमाहि त्याच्या दृष्टीस पडली नाही !

त्यानं वर जाऊन पाहिलं तों ज्या जागेत उमा रहात असे त्या जागेत दुसरींच कुणी अनोळखी माणसं त्याला दिसलीं.

या प्रकाराचा कांहीं अर्थच त्याला कळेना.

त्याचा कारकून त्याला भेटला तेव्हां त्यानं अधीरतेनं विचारलं,

“ पंत, उमा कुठें आहे ? ”

“ खोलींत चला. सांगतो तुम्हांला. ”

या उत्तरानं राजाभाऊ विलक्षण चकित झाला, आणि नंतर खोलींत गेल्यावर त्याच्या कारकुनानं जी हकीकत त्याला सांगितली, ती ऐकून तर त्याला आश्चर्याचा अन् निराशेचा इतका मोठा धक्का बसला, कीं आपल्या भावना चेहऱ्यावर न दाखविणं त्याला कठिण झालं.

कारकुनानं सांगितलेली हकीगत अशी होती, कीं राजाभाऊच्या शिक्षेला पंधरावीस दिवस झाल्यानंतर एके दिवशीं महेश्वर अकस्मात् आला होता, व पूर्वीप्रमाणेंच त्यानं आपल्याकडे परत चलण्याबद्दल उमाला धाक घातला होता. कारकुनानं त्याला परत जाण्याबद्दल व पुन्हां कधीं न येण्याबद्दल निक्षून बजावलं होत, व उमालाहि धीर दिला होता, कीं राजाभाऊ नसले तरी मी तुमच्या रक्षणासाठीं काय वाटेल तें करीन, तुम्ही महेश्वराच्या बोलण्यानं घाबरून जायचं कारण नाहीं. पण उमाच आपण होऊन पतिगृहीं जाण्यास तयार झाली होती व त्याप्रमाणें ती गेलीहि होती. जातांना तिनं एक पत्र लिहून कारकुनाजवळ ठेवलं होतं व ‘ राजाभाऊ तुरुंगांत असेपर्यंत मी गेल्याची बातमी त्यांना कळवूं नका, ते परत येतील तेव्हां त्यांना हें पत्र द्या ’ असं आपल्या गळ्याची शपथ घालून बजावलं होतं.

तें पत्र कारकुनाच्या हातून राजाभाऊनं घेतलं व म्हटलं,

“ ठीक आहे. मला आतां एकटं राहूं द्या. तुम्ही जा. ”

कारकून गेल्यावर तें जवळ जवळ तीन वर्षे बंद राहिलेलं पत्र राजाभाऊनं उघडलं आणि वाचलं:—

“ तुम्ही तुरुंगांतून सुटून परत याल तेव्हां मी तुरुंगांत गेलेली असेन ! म्हणजे माझ्या पतीकडे ! तुमची माझी भेट होणार नाही. कदाचित् पुढें कधींच होणार नाही. आपण दोघांनीं हातांत हात घालून या जीवित-मार्गावर कांहीं प्रवास केला त्याच्या मधुर आठवणी तेवढ्या आपल्या दोघांच्याही मनांत शिल्लक रहातील. तुमच्यापासून दूर व्हायचं म्हणजे कुठें जावं या विचारांत मी असतांनाच माझे पति आले हा मजवर त्यांचा जन्मांत पहिलाच केवढा मोठा उपकार झाला ! मी कुठें असेन तें काय सांगूं ? कबरस्तान हाच माझा पत्ता ! माझा शोध करण्याच्या नादीं लागूं नका. माझी आठवण ठेवा म्हणजे झालं. येतें मी. ईश्वर खरोखरच कुठें असेल तर तो तुम्हांला सुखांत ठेवो.

तुमची
उमा.”

राजाभाऊनं पत्राच्या अखेरच्या त्या सहीकडे निरखून पाहिलं. ते दोन लाडके मधुर शब्द त्याची केवढी वंचना करीत होते ! त्याच्या हृदयावर केवढा तरी आघात करीत होते !

‘ तुमची उमा ’ !

ज्या क्षणीं त्याच्या कल्याणासाठीं आपल्या मनांतल्या प्रीतिभावाचा होम करून ती त्याला कायमची सोडून गेली त्या क्षणीं ‘ तुमची ’ असा शब्द लिहिण्यांत कोणता अर्थ उरला होता ?

‘ तुमची उमा ’ !

हे शब्द खरे करण्यासाठीं किती वर्षांचा दीर्घकाल त्यानं तिच्या चिंतनांत घालविला होता, आणि बंदिवासांतून मुक्त होतांच तो तिच्याकडे धांव घेऊन आला होता ! तो केवळ ती त्याला कायमची सोडून गेली हें दुःखकारक सत्य समजण्यासाठींच !

आतां ‘ तुमची उमा ’ या शब्दांत शल्याखेरीज दुसरं काय उरलं होतं ?...

उमाची व त्याची भेट झाली नाही या गोष्टीचा राजाभाऊवर जो परिणाम झाला तो कांहींसा चमत्कारिक होता.

पुण्यांत राहणं त्याला हळूहळू नकोसं वाटूं लागलं. राजकीय चळवळी-बदल कांहींसे उदासपणाचे विचार त्याच्या मनांत जमूं लागले होते. नेहरू पितापुत्र आणि लाला लजपतराय गांधींच्यावर संतापल्याच्या वातम्या त्यानं ऐकल्या होत्या. राजाभाऊला वाटे, हे मोठे मोठे पुढारी गांधींच्या चळवळीला योग्य तें स्वरूप कां देत नाहीत? त्यांनीं नुसतं त्यांच्यावर संतापावं, पण गांधींचा कार्यक्रम अमान्य करण्याची वेळ येतांच, 'तुम्ही आमचे परात्पर गुरु, तुम्ही ठरवाल तें आम्हांला मान्य आहे' असं म्हणून हात जोडावेत, हा काय बिलक्षण चमत्कार आहे? अशा विचारांनीं नेहरूंचा आणि लाला लजपतरायांचाहि त्याला राग येई. गांधींच्या विरुद्ध आपला शब्द प्रभावी करण्याइतका एकहि बलिष्ठ पुढारी या घटकेला महाराष्ट्रांत असूं नये या दुर्दैवाचाहि त्याला राग येई... आणि मनांतला राग आणि चीड व्यक्त कशी करावी हें तर त्याला मुळींच समजत नसे. तो स्वतः कांहीं कुणी मोठा पुढारी नव्हता. त्याचं वय लहान होतं. ज्ञान थोडं होतं. तपश्चर्या अल्पकालाची होती. जे खरोखर मोठे पुढारी होते त्यांनीं गांधींच्या चळवळीचं स्वरूप बदललं पाहिजे असं त्याला वाटत होतं, पण गांधींच्या नाराजीला ते सगळे भीत होते हें त्याला स्पष्ट दिसत होतं. त्याला स्वतःला दोनच मार्ग मोकळे होते. एक निष्ठा कायम ठेवून प्रवाहप्रतिताप्रमाणें चळवळींत राहून आंदोलनं सोसायचीं, किंवा कांहीं काल चळवळीची ईर्ष्या सोडून देऊन कांहींशा विश्रांतींत लहरीप्रमाणें मनाचं समाधान शोधायचं...

राजाभाऊनं यांपैकीं दुसरा मार्ग पत्करला.

कुठलाहि एक विवक्षित हेतु मनाशीं न धरतां, कुठल्याहि एका स्थला-वर, कामावर, अगर व्यक्तीवर आसक्ति न ठेवतां, मन मानेल त्याप्रमाणें हिंडत, मुशाफरी करीत त्यानं थोडीं थोडकीं नव्हे पांच वर्षे घालवलीं. असली मुशाफरी राजाभाऊला जास्त जास्त आवडूं लागली; व ती त्यानं अधिकाधिक निर्वंधपणानं केली. नाना प्रांतांतले नाना ऋतू त्यानं पाहिले,

सृष्टिशोभेचीं विविध स्वरूपं पाहिलीं, लोकांचे भिन्नभिन्न स्वभाव आणि आचार पाहून मनाशीं आश्चर्य केलं !

लाहोर शहरीं तो गेला तो केवळ अमृतसरच्या वाटेवर तें शहर होतं म्हणून. पण त्या शहरानं अकल्पित रीतीनं त्याला ठेवून घेतलं, आणि पुढें कित्येक दिवसांनीं एकदां जालियनवाला बाग पहायसाठीं त्यानं अमृतसरची सफर केली ती धांवत पळत दोन-चार दिवसांत केली. लाहोरमध्ये राष्ट्रीय धोरणाचं एक नवीन इंग्रजी दैनिक सुरू झालं होतं. त्या पत्राच्या संपादकाची आणि राजाभाऊची योगायोगानं ओळख झाली, आणि आपल्या पत्राच्या कचेरींत काम करण्याविषयीं त्यांनीं विचारतांच राजाभाऊनं तें कबूल केलं. तो तें काम करूं लागल्यानंतर थोड्याच दिवसांत लाहोरला एक मोठी संगीत-परिषद भरली. त्या परिषदेचे अध्यक्ष 'सर'चा किताब धारण करणारे एक बडे सरकारी अधिकारी होते. त्यांच्या अध्यक्षीय भाषणाची नेहमीं प्रमाणें वृत्तपत्रकारांकडून तारीफ झाली, पण ज्या वर्तमान-पत्रांत राजाभाऊ काम करीत असे त्यांत त्यांच्या भाषणाची सपाटून हजेरी घेण्यांत आली. सरसाहेबांच्या भाषणांतील बहुतेक विधानं किती असमंजसपणाचीं होतीं तें त्या लेखांत सप्रमाण सिद्ध करण्यांत आलं होतं.

या लेखानं जिकडे तिकडे खळबळ उडाली. तो कुणी लिहिला असावा याची चर्चा जिकडे तिकडे सुरू झाली.

एके दिवशीं संपादकांनीं राजाभाऊला बोलावून सांगितलं,

“ आज संध्याकाळीं पांच वाजतां लाला हरिप्रसाद यांच्या बंगल्यावर तुम्ही जाल का ? ”

राजाभाऊनं विचारलं, “ लाला हरिप्रसाद म्हणजे कोण ? ”

“ इथले एक मोठे सधन गृहस्थ आहेत. गाण्याचे अन् चित्रकलेचे फार षोकी आहेत. तुमची भेट व्यायची त्यांची फार इच्छा आहे. ”

“ ती कां ? ”

“ सरसाहेबांच्या संगीत-परिषदेतल्या भाषणावर आपल्या पत्रांत जो-टीकालेख प्रसिद्ध झाला तो त्यांना अतिशय आवडला. त्या लेखाचा लेखक मला भेटलाच पाहिजे असं ते दोन चारदां माझ्याजवळ म्हणाले.

शेवटीं तो लेख तुम्ही लिहिला आहे हैं मीं त्यांना सांगून टाकलं. अन् आज संध्याकाळीं तुम्ही त्यांच्या बंगल्यावर जाऊन त्यांना भेटावं असं हि कबूल केलं. ”

लाला हरिप्रसाद म्हणजे लाहोरांतली एक बडी व्यक्ती होती. ते लक्षाधिपति होते. मवाळपंथी राजकारण व विधवाविवाह, स्त्रीशिक्षण इत्यादि सामाजिक सुधारणांत त्यांनीं आज तीस-चाळीस वर्षे लक्ष घातलं होतं. युरप-अमेरिकेस ते दोन तीनदां जाऊन आले होते. त्यांचीं मुलं कुणी इंग्लंडमध्ये, कुणी अमेरिकेंत, कुणी शांतिनिकेतनांत अशीं शिकत होती. त्यांना नृत्यगायनादि कलांची फार आवड होती, आणि त्यांतला चांगला समजहि होता. किंबहुना त्यांच्या घराण्यांतल्या सर्वच मंडळींना नृत्यगायनाचा नाद होता.

या सगळ्या गोष्टी संपादकांनीं राजाभाऊला सांगून ठेवल्या होत्या. पण जरी त्यांनीं सांगितल्या नसत्या तरी चाललं असतं. कारण, राजाभाऊ भेटतांच व त्याच्याशीं दहा-पंधरा मिनिटं संभाषण होतांच लाला हरिप्रसाद त्यांच्यावर इतके खूष झाले कीं, त्यांनीं आपण होऊन आपली सगळी माहिती त्याला थोडक्यांत सांगितली, व त्याची माहिती विचारून घेतली. राजाभाऊनं स्वतः गाण्याचा अभ्यास परिश्रमपूर्वक केला आहे हैं पाहून तर ते त्यांच्यावर विशेष प्रसन्न झाले, व लाहोर शहरीं नृत्यगायनाचं विश्वविद्यालय स्थापन करण्याचं सुखस्वप्न आपण कित्येक दिवस उराशीं कसं धरलं आहे तें त्यांनीं त्याला सविस्तरपणें सांगून टाकलं.

राजाभाऊ त्यांच्याकडे रोज जाऊं लागला.

एक दिवस लाला हरिप्रसाद त्याला म्हणाले,

“ तुम्ही परदेशांत जायला तयार व्हाल का ? ”

“ केवळ देश पहावयासाठीं अन् गंमत करायसाठीं जायची मला फारशी इच्छा नाही. ” राजाभाऊनं उत्तर दिलं. “ आपल्या देशाची कीर्ति वाढविण्यासारखं कांहीं काम मला करतां आलं तर मात्र जाईन. ”

“ तशा कामासाठींच म्हणतों मी. माझ्या मनांत काय आहे तें मी तुम्हांला सांगतों. ”

असं म्हणून लाला हरिप्रसादनीं त्याला आपली कल्पना थोडक्यांत सांगितली.

त्याचे एक बंधु लाला नारायणप्रसाद मुंबईस मोठे कॉन्ट्रॅक्टर होते. त्यांनीं आपल्या धंद्यांत खूप संपत्ति मिळविळी होती आणि आतां आणखी पैसा मिळविण्याचा हव्यास धरून कंत्राटदाराचा कंटाळवाणा धंदा करीत राहाण्यापेक्षां कांहीं तरी विशेष गोष्ट करण्यांत आपल्या पैशाचा विनियोग करावा अशी त्यांची इच्छा होती. त्यांना दोन मुली होत्या. थोरलीचं नांव जयमाला आणि धाकटीचं नीलांबरी. दोघीहि कॉलेजांत जाऊन शिकल्या होत्या; पण कॉलेजांतल्या अभ्यासापेक्षां नृत्यगायनाच्या अभ्यासाकडे दोघींनींहि अधिक लक्ष पुरविलं होतं. युरप-अमेरिकेंत जावं, आणि आपल्या मुलींच्या नृत्यगायनाचे कार्यक्रम करावेत अशी कल्पना त्यांनीं काढली होती. या कामीं त्यांना उत्तम मॅनेजर हवा होता. लाला हरिप्रसादनीं राजाभाऊचं नांव त्यांना सुचविलं होतं. राजाभाऊ जायला तयार होता काय ?

नाहीं म्हणायचं राजाभाऊला कांहींच कारण नव्हतं.

त्याचा स्कार ऐकून लाला हरिप्रसादना फार आनंद झाला. राजाभाऊनं ताबडतोब मुंबईस जावं अन् लाला नारायणप्रसादना भेटावं असं त्यांनीं सुचविलं. त्याप्रमाणें लाहोरहून मुंबईस व मुंबईहून लाहोरास तारा गेल्या आल्या, आणि चार सहा दिवसांनंतर राजाभाऊ लाहोरहून मुंबई-कडे जाणाऱ्या गाडींत बसला.

मुंबईच्या स्टेशनांत त्याला न्यायला लाला नारायणप्रसाद यांची मोटर आली होती. तिच्यांत बसून राजाभाऊ त्यांच्या बंगल्यावर गेला.

त्या दिवसापासून राजाभाऊच्या आयुष्याला एकदम निराळं वळण मिळालं.

लाला नारायणप्रसाद यांच्या घरीं सकाळच्या चहाला पुष्कळ वेळां एखाद्या कौन्सिलच्या बैठकीचं स्वरूप येई. स्वतः लालाजी, त्यांची पत्नी-जिला तिच्या दोघी मुली व म्हणून लालाजीसुद्धां सगळींच माणसं 'माताजी' म्हणत-जयमाला, नीलांबरी, राजाभाऊ आणि क्वचित् प्रसंगीं कुणी पाहुणे अशी मंडळी हजर असत; व युरप-अमेरिकेंत काढायच्या

दौन्यासंबंधीं काय काय तयारी झाली व आणखी कोणती तयारी करायला पाहिजे यासंबंधीं जोराची चर्चा चाले. कधीं कधीं या चर्चेला तीव्र वादाचं-सुद्धां स्वरूप येई. अशा वादाच्या वेळीं राजाभाऊ विरुद्ध बाकीचीं सगळीं माणसं असेच दोन पक्ष बहुधा असत. निदान प्रथम कांहीं दिवस असत. अलीकडे अलीकडे राजाभाऊच्या संख्यादुर्बल पक्षांत नीलांबरी सामील झाली होती. कसलाहि वाद निघाला तरी विश्वासू अनुयायाप्रमाणं ती त्याच्या बाजूनं बोलूं लागे. किंवा स्वरं म्हणजे स्वतः कांहीं बोलण्याऐवजीं त्याच्याकडे ती पहात राही. तिला त्याचा स्वर इतका मधुर आणि त्याच्या चर्येवरचा आवेश इतका आदरणीय वाटे, कीं बाकीचीं माणसं त्याच्या-विरुद्ध बोलूं शकतात तरी कशी असा विस्मय वाटून थोडासा रागसुद्धां तिला येई !

तो कधीं एकीकडे भेटला कीं ती त्याला म्हणे,

“ तुम्ही किती सुंदर बोलतां ! ”

तो कामांत असला तर उगीच क्षणमात्र वर पाहून म्हणे,

“ नीलाबाई, स्तुतीनं माणसं विघडतात, माहीत आहे ना तुम्हांला ? ”

“ माहीत आहे. म्हणूनच स्तुति करतें. तुम्हांला विघडवायचं मीं ठरवलं आहे. ”

असं म्हणून ती आपल्या मानेची गमतीदार हालचाल करी, आपल्या मोठ्या पाणीदार डोळ्यांची नाचाच्या वेळीं शोभणारी तिरपी नजर त्याच्या-कडे टाकी, आणि त्याच्यापुढून पळून जाई.

×

×

×

काँग्रेसच्या राजकारणाचा डाव जरी कुजल्यासारखा झाला होता तरी देशांत सर्वत्र शांतता नांदत होती असं मुळींच नव्हे. परंतु देशांतल्या घडामोडींकडे आपल्या नित्याच्या सामान्य व्यवसायांत गुरफटलेल्या सामान्य नागरिकाचं असावं इतकंच राजाभाऊचं लक्ष होतं. हातीं घेतलेल्या कामांत तो सर्वस्वीं मग्न झाला होता. लाला नारायणप्रसादनीं योजलेला दौरा पूर्ण-पणें यशस्वी करून दाखविण्याची महत्वाकांक्षा त्यानं धरली होती. तो यशस्वी करून दाखविण्यांतहि एक प्रकारचं देशकार्य आहे असं त्याला

पहिल्यापासून वाटत होतं; आणि परदेशांतल्या ज्या ज्या शहरांनी आपण जाऊं तिथल्या तिथल्या लोकांच्या मनांत, हिंदुस्थान हा कलावंतांचा देश आहे, येवढंच नव्हे तर, आधुनिक अर्थानंही सर्व प्रकारें जिवंत असा देश आहे, अशी भावना निर्माण करतां येईल तर पहावं अशा दृष्टीनं तो त्या दौऱ्याचा अधिकाधिक विचार करूं लागला होता.

त्या दौऱ्याची योजना उत्तम रीतीनं पार पाडायची म्हणजे खरोखरीच किती नाना प्रकारच्या गोष्टींचं अवधान ठेवणं आवश्यक होतं ? वेगवेगळ्या तऱ्हेच्या नाचांत माला व नीला यांना जोड घ्यायसाठीं इतर दहा वीस नर्तक-नर्तिका निवडून नोकरीला ठेवणं जरूर होतं. सारंगी, सरोद इत्यादि देशी वाद्यं आणि व्हायोलिन, मँडोलिन, पियानोसारखीं विदेशी वाद्यं वाजविणाऱ्यांचा ताफा सज्ज करायला हवा होता. त्या त्या नाचाला अनुरूप वाटतील असे कपडेलत्ते व देखावे तयार करायला हवे होते. ठिकठिकाणच्या थिएटरवाल्यांशीं आगाऊ करारमदार करणं आवश्यक होतं. वर्तमानपत्रांची सहानुभूति आतांपासून मिळविणं जरूरीचं होतं. प्रवासाचा मार्ग, ठिकठिकाणच्या हॉटेलांतल्या सोयी, गाड्यांच्या वेळा इत्यादि गोष्टी योग्य त्या काटक्सरीनं आंखून वेळींच निश्चित करायला हव्या होत्या. अशा एक ना दोन, शेंकडों गोष्टींकडे दक्षतेनं लक्ष पुरवायला हवं होतं. या सर्व कामासाठीं करावा लागणारा पत्रव्यवहारच इतका मोठा होता, कीं इतर व्यवधानांपुढें तो दिवसा पार पाडतां आला नाही कीं मग पुष्कळदां रात्रीं एक एक दोन दोन वाजेपर्यंत राजाभाऊ त्याच्याशीं शांतपणें झगडत बसत असे.

एकदां तो असा पत्र लिहित बसला असतांना त्याच्या खोलीच्या दारावर टक् टक् आवाज झाला असं त्याला वाटलं, म्हणून त्यानं हात थांबवून विचारलं,

“ कोण आहे ? ”

दारावाहेरून उत्तर आलं नाही.

पण दार हळू लोटलं गेलं आणि नीला आंत आली.

किंचित् तिनं थंबवून विचारलं,

“ Am I intruding ? (मी तुमच्या कामांत व्यत्यय तर आणीत नाही ?) ”

“Not in the least ! On the contrary you're most welcome ! (छे छे, उलट तुम्ही आलांत हें पाहून मला फार आनंद होतो.) ”

ती मोठ्यानं हंसली व टेवलाजवळ येऊन त्याच्यासमोर उभी राहिली. तिनं आपले दोन्ही हात टेवलाच्या काठावर टेकले आणि ‘ केवढा हा पक्षारा मांडून बसला आहांत ! ’ अशा अर्थाची नजर त्याच्याकडे टाकून मग ती टेवलावरच्या कागदांकडे पाहू लागली.

तिचे बांधेसूद गोरेपान हात खांद्यापर्यंत उघडे होते. सुकुमारता आणि नृत्यकौशल्यानं अंगी सहज येणारा डौल त्या तिच्या दोन भुजलतांत अगदीं नखाग्रापर्यंत भरला होता. किंबहुना नाचतां नाचतां एखाद्या ठरीव पवित्र्यांत हात टेकावेत अशा प्रकारें तिनं टेकले होते. तिच्या अंगांतल्या वस्त्रानं तिच्या कंठाखालचीहि बरीचशी जागा उघडीच ठेवली होती.

या दृश्यावरून नजर काढून राजाभाऊ तिला खुर्चीवर बसायला सांगणार होता इतक्यांत तीच म्हणाली,

“ कित्ती वेळ काम करतां आहांत ? कित्ती वाजले माहीत आहे का ? ”

“ कित्ती ? ”

“ तुमच्या खोलींतलं घड्याळ कुठं आहे ? ”

“ तें काय, त्या समोरच्या टेवलावर आहे कीं. ”

नीलानं वळून पाहिलं तों टेवलावरचं घड्याळ उलटं फिरवून ठेवलेलं तिला दिसलं.

तिनं आश्चर्यानं विचारलं,

“ हें काय, घड्याळ ठेवायची ही काय रीत ? ”

“ खूप काम करायचं असलं, कीं माणसानं घड्याळाची आठवण अशीच चुजवली पाहिजे. ”

“ छे छे, तुम्ही असं श्रम करणं बरं नाहीं. एक एक दोन दोन वाजेपर्यंत जागायचं म्हणजे काय ? ”

“ पण दिवसा काम उरकत नाहीं सगळं त्याला मी काय करूं ? पतर महत्त्वाचीं असतात. ”

“ मग पितार्जीकडून मदतीला नोकर मागून घ्या—नाहीं तर खरंच असं करा— ”

“ काय करूं ? ”

“ मला घ्या हाताखालीं कारकून म्हणून. ”

“ छे छे, असला नाचरा कारकून माझ्या काय कामाचा ? पत्रं कांहीं पायांनीं लिहायचीं नसतात, हातांनीं लिहायचीं असतात. ”

“ म्हणजे ? तुम्हीं तोंडानं सांगितलं तर मला पत्रं टाइप करतां यायचं नाहीत असं तुम्हांला वाटतं कीं काय ? ”

“ वाटत नाहीं, खात्री आहे माझी. ”

“ हो का, मग हें आव्हान मला स्वीकारलंच पाहिजे. सांगा पाहूं एवढं पत्र मला. हं, सांगा. ”

असं म्हणून खुर्चीत बसून तिनं टेबलावरच्या टाइपरायटरचं तोंड वळवून घेतलं आणि त्यांत एक नोटपेपर घालायला सुरुवात केली.

पण ती साधी गोष्टहि कशी करावी तें तिला माहीत नव्हतं. कागदाच्या यंत्राच्या बाहेर आला तो वाकडा तिकडा आला आणि फाटलासुद्धां !

राजाभाऊ हंसूं लागला...

नीला म्हणाली, “ हंसूं नका. खरंच येतं मला टाइप करतां. बरेच दिवस झाले त्यामुळं कागद कसा सरकवायचा तें विसरलें. तो सरकवून घ्या मग पहा तरी. ”

“ असं का ? ” असं म्हणून राजाभाऊनं कागद बसवून दिला आणि पत्र सांगण्यास सुरुवात केली:—

“ To the Manager, Tivoli Theatre, Broadway New Yark. Dear sir, we have to acknowledge...”

नीलानं एकदम ओरडून म्हटलं,

“ हं हं, थांबा थांबा, किती घाईनं सांगतां ? माझा अजून Manager शब्द पुरा व्हायचा आहे. अन् अगवाई हें काय ? ‘ एम् ’ या अक्षरा-

ऐवजीं प्रश्नचिन्ह पडलं आहे. अन् ' ए ' च्या ऐवजीं ' एस् ' ! माझीं बोटं चुकलीं वाटतं ? हें तुमचं मशीन कांहीं नव्या तऱ्हेचं आहे का ? ”

“ हो हो, अगदीं नव्या तऱ्हेचं आहे ! अन् हें वापरण्याबद्दल कंपनीनं कायदे केले आहेत, तेसुद्धां अगदीं नव्या तऱ्हेचे आहेत ? ”

“ ते कोणते ? ”

“ कायदा नंबर एक, स्त्रियांना उगीच यंत्रांशीं खेळूं द्यायचं नाहीं. ”

नीला तोंडाला हातरुमाल लावून मनःपूर्वक हंसली व म्हणाली,

“ असं का ? मग थांबा हं पिताजींनाहि मी कांहीं नवे कायदे करायला सांगतें. कायदा नंबर एक, मॅनेजरसाहेबांनीं रातीं दहा साडेदहाच्यापुढें जागायचं नाहीं. जागायचं झाल्यास त्यांनीं नीलाची परवानगी घेतली पाहिजे. ”

हें म्हटल्यावर तिचं तिलाच स्वतःचं हंसूं अनावर झालं; पण हंसणं मध्येच थांबवून तिनं एकदम गंभीर चर्येनं विचारलं,

“ खरं सांगा, मीं जर एखादी गोष्ट तुम्हांला सांगितली तर ती तुम्ही ऐकणार नाहीं ? ”

“ वाजवी असेल तर ऐकेन. कुणाचीहि ऐकेन. लालजींची ऐकेन, जयमालाबाईंची ऐकेन— ”

“ पण त्यांच्यापेक्षां माझ्या सांगण्याचं विशेष कांहीं वाटायचं नाहीं तुम्हांला ? ”

“ म्हणजे काय नीलाबाई ? ”

“ म्हणजे... म्हणजे... ”

पुढचे शब्द तिच्या तोंडावाटे निघेतात.

ती गोंधळली, गुदमरली, गोरीमोरी झाली, आणि स्वतःशचिं कांहीं विचित्र उद्गार काढून ती खोलींतून झटकन् निघून गेली !

राजाभाऊनं क्षणभर दाराकडे पाहिलं आणि मग टाईपराइटर सरळ वळवून घेऊन त्यांत दुसरा नोटपेपर सरकवून तो टाईप करूं लागला:—

“ To
The Manager,
Tivoli Theatre..... ..”

एके दिवशीं सकाळीं भिंतीवरच्या कॅलेंडरकडे पाहातांच राजाभाऊ स्वतःशींच उद्गारला,

“ अरे वापरे, डिसेंबरची पहिली तारीख ! ”

किती झरकन् गेले होते पांच-सहा महिने । आणि आतां किती थोड्या अवधींत किती तरी गोष्टी करायच्या होत्या !...

गेल्या दोन तीन महिन्यांत वेळोवेळीं ज्या बातम्या, लहान लहान संपादकीय स्फुटं, जयमाला व नीलांबरी यांचे फोटो वारंवार प्रसिद्ध झाले होते त्यांवरून ‘ जयमाला डान्सर्स ’ नांवाची मंडळी स्थापन झाली असून ती लवकरच युरप-अमेरिकेच्या दौऱ्यावर जाणार आहे ही गोष्ट लोकांना माहित झाली होती. लहानमोठ्या मांसिकांत, क्लबांत, नाट्यगृहांत गाण्याच्या बैठकींत, घरोघरीं लोक त्या विषयाची चर्चा करीत होते.

‘ जयमाला डान्सर्स ’ ही मंडळी परदेशाच्या दौऱ्यावर जाण्यासाठीं १९३० च्या मे महिन्यांत हिंदुस्थानचा किनारा सोडणार होती. पण त्याच्या-आधीं ती स्वस्थ वसून राहाणार नव्हती. राजाभाऊनं ठरविलेल्या कार्यक्रमा-प्रमाणें मंडळीचा पहिला जाहीर प्रयोग मुंबईस ता. १५ डिसेंबर १९२९ रोजीं व्हायचा होता. त्यानंतर काँग्रेसच्या अधिवेशनाची संधि साधून नाताळांत लाहोर शहरीं मंडळी कार्यक्रम करणार होती. नंतर दिल्ली कलकत्ता, मद्रास इत्यादि प्रमुख शहरीं दोन महिन्यांचा दौरा काढून मंडळी परत मुंबईस येणार होती, आणि दीड दोन महिने सर्व प्रकारची तयारी पूर्ण करण्यांत घालवून अखेर परदेशास जायला निघणार होती.

आज डिसेंबरची पहिली तारीख होती ! म्हणजे मंडळीच्या पहिल्या जाहीर कार्यक्रमाला आतां अवघा पंधराच दिवसांचा अवकाश उरला होता.

राजाभाऊच्या जिवाची अगदीं धांदल उडाली; व त्याच्या धांदलीचा संसर्ग माला व नीला यांजपासून तों देखावे तयार करणाऱ्या चितान्यापर्यंत सर्वांना लागावा अशा तऱ्हेनं तो त्या दिवसापासून वागूं लागला. मुंबईच्या पहिल्या जाहीर कार्यक्रमाचं केवढं महत्त्व आहे हें तो ज्याला त्याला समजा-

वून सांगूं लागला. सर्वांच्या ठिकाणीं उद्योगाची हौस आणि सहकार्याची तत्परता सतत जागृत राहावी म्हणून तो झटूं लागला. केवळ देवदेवतांच्या विषयांचे ठरीव नाच न वसवितां आधुनिक हिंदुस्थानच्या भावना व महत्त्वाकांक्षा ज्यांत प्रतीत होतील असे विषय त्यानं स्वतः चतुराईनं निवडून नृत्यशिक्षकाकडून त्या कल्पनांना पोषक असे नवे नाच वसवून व्यायची त्यानं खटपट केली होती. या नव्या तऱ्हेच्या नृत्यांबद्दल उगीच वायफळ टीका करायला कुणाला संधि मिळूं नये म्हणून तालमींच्या वेळेस सक्त एकान्त राखला जावा अशी व्यवस्था त्यानं केली होती; पण तो स्वतः मात्र कठोर टीकाकाराचं काम वारंवार करी. या टीकेनं कुणाचा उल्हास कमी होऊं नये अशी खबरदारी तो अर्थातच घेत असे. जयमाला व नीलांबरी यांनीं आपली उल्हासित वृत्ति कधींहि सोडतां कामा नये असं तो त्यांस पुनःपुन्हां सांगे. टीका ऐकून त्यांच्या चर्येवर नाराजी दिसली तर कांहीं विनोद करून अथवा कुणाची तरी गोष्ट सांगून तो त्यांना हंसायला लावी.

जयमालेपेक्षां नीलांबरी अधिक हळुवार मनाची आणि कठोर टीकेनं चटकन् खिन्न व हताश होणारी आहे असं त्याला आढळून येई, व मग तिला प्रसन्न करण्याचे नाना तऱ्हेचे उपाय त्याला करावे लागत.

ती म्हणे, “ माझ्या हातून किती चुका होतात हें तुमच्याकडून कळलं म्हणजे मला पुष्कळदां वाटतं, या मोठ्या साहसांत कशाला मी पडतें आहे? एकटी माला नृत्य करील तर फार बरं होईल. खरंच, मला वगळलंत तर नाहीं चालायचं का? मालासारखे गुण माझ्या अंगांत नाहीत.”

राजाभाऊ आपली तर्जनी वर उचलून नाकासमोर धरी व म्हणे,

“ स् ! हं. नीलांबाई, असलं कांहीं एक बोलायचं नाहीं अं. पुष्कळदां अंगचे गुण ज्याचे त्याला कळत नाहीत. तुमच्या अंगीं किती कौशल्य अन् बुद्धिचातुर्य आहे तें तुम्हांला माहीत नसेल इतकं मला माहीत आहे. ”

हें ऐकतांच तिच्या तोंडावर विलक्षण प्रकाश खेळूं लागे व ती हंसत विचारी,

“ खरं ? ”

पण पुन्हां एखाद्या दिवशीं टीका करतांच नीलांबरी खिन्न होई आणि तिच्या मनाची प्रसन्नता पुन्हां प्रस्थापित करण्यासाठीं त्याला तिच्याशीं

त बसावं लागे. तो मनाशीं आश्चर्य करी, ही मुलगी असं काय ज्यासारखं करते ?

त्याला काय माहीत, कीं त्यानं आपल्याजवळ बसावं आणि गोड गोड बोलावं म्हणून नीला पुनःपुन्हां मुद्दामच तें वेड पांघरीत असे !

‘ जयमाला डान्सर्स’चा मुंबईचा पहिला जाहीर कार्यक्रम अत्यंत यशस्वी रीतीनं पार दडला. जिकडून तिकडून त्यांच्या नृत्यावर स्तुतीचा वर्षाव झाला.

‘ जयमाला डान्सर्स’चा लाहोरचा मुक्काम काँग्रेसच्या अधिवेशनाच्या सुमारास ठेवण्यांत राजाभाऊनं किती उत्तम धोरण दाखविलं होतं तें तिथल्या मुक्कामाच्या पहिल्याच रात्रीं उघड झालं. कार्यक्रमाच्या दिवशीं संध्याकाळींच तिकिटविक्री अजिबात बंद ठेवावी लागली. एक दिवसाआड होणाऱ्या प्रत्येक प्रयोगाला प्रेक्षकांची अतिशय गर्दी झाली. काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांपैकीं बरीच मंडळी राजाभाऊच्या परिचयाची होती. त्यांना राजाभाऊनं आग्रहानं आणून प्रयोग दाखविला. इतकंच नव्हं, तर काँग्रेस संपल्यानंतर काँग्रेसचे अध्यक्ष जवाहरलाल नेहरू यांनासुद्धां योग्य माणसं मध्यस्थीला घालून आणण्यास त्यानं कमी केलं नाहीं. या सर्व मंडळींनीं ‘ जयमाला डान्सर्स’ची मुक्तकंठानं स्तुति केली; आणि जवाहरलाल नेहरू यांनीं तर संतोषानं असा अभिप्राय व्यक्त केला, कीं ‘ हिंदी नृत्यकलेचं प्राचीन स्वरूपच केवळ दाखविण्यापेक्षां त्या कलेला आजमितीचं आधुनिक जिवंत असं कांहीं तरी स्वरूप आहे हें जगाला दाखविण्याचा जो उपक्रम ‘ जयमाला डान्सर्स’नीं केला आहे तो अत्यंत मनोहर व अभिनंदनीय आहे. ’

रात्रीं निजण्यासाठीं तो आपल्या खोलींत गेला तेव्हां एका टेबलावर वर्तमानपत्रांचा ढीग पडला होता. गेल्या आठ दिवसांत लाहोरच्या स्थानिक वृत्तपत्रांत ‘ जयमाला डान्सर्स’ची जाहिरात व्यवस्थितपणें आणि नियमितपणें छापून येत आहे कीं नाहीं हें तपासण्यापुरतीच त्यानं त्यांकडे दृष्टि टाकली होती. पण आज या वेळीं तो विशेष आनंदांत आणि स्वस्थचित्त होता. काँग्रेसच्या अधिवेशनांत कोणते कोणते ठराव झाले तें पहाण्याचं मनांत येऊन तो अंथरुणावर पडल्या पडल्या गेल्या आठ दिवसांतलीं वर्तमानपत्रं वाचून पाहूं लागला—

डॉ. संप्रुच्या मध्यस्थीनं व्हाइसरॉय लॉर्ड अर्विन आणि गांधी, नेहरू व मालवीय यांची मुलाखत होणार होती !

या मुलाखतींत कांहीं तरी समेटाचं धोरण निष्पन्न होऊन लवकरच होणाऱ्या लंडन येथील गोलमेज परिषदेला गांधी वगैरे हिंदी राष्ट्रीय पुढारी जातील अशी आशा वाटत होती.

पण ता. २३ डिसेंबर रोजीं दौऱ्यावरून परत येणाऱ्या व्हाइसरॉयांच्या गाडीखालीं नव्या दिल्लीच्या स्टेशनजवळ बॉंबचा स्फोट झाला ! त्याच रात्रीं व्हाइसरॉयच्या बंगल्यावर त्यांची व राष्ट्रीय पुढाऱ्यांची जी मुलाखत झाली तिच्यांत आशेचा भोपळा फुटला !

जवाहरलाल नेहरू यांचं अध्यक्षीय भाषण मुद्देसूद आणि सडेतोड झालं. त्यांनीं स्पष्ट विधान केलं, कीं 'मी स्वतः समाजसत्तावादी व लोकसत्तावादी आहे. राजे व संस्थानिक यांच्यावर माझी काडीचीहि श्रद्धा नाही'; आणि भाषणाच्या अखेरीस ते म्हणाले, 'आपण काय व केव्हां मिळवूं शकूं हे आपणांपैकीं कोणासहि सांगतां येणार नाहीं. यशावर आपण अधिकार गाजवूं शकत नाहीं. पण 'साहसे श्रीः प्रतिवसति।' जे धैर्य दाखवितात व कार्य करतात त्यांनाच यश मिळतं. जे परिणामाविषयीं घाबरतात त्या भेकडांकडे यश क्वचित्च वळतं. आपण फार मोठा पैजेचा डाव टाकला आहे. जर महान् गोष्टी मिळविण्याचे आपले प्रयत्न असतील, तर त्या गोष्टी महान् संकटांतूनच प्राप्त करून घ्याव्या लागतील !'

काँग्रेसचा मुख्य ठराव तिच्या ध्येयाबद्दल होता. 'पूर्ण स्वातंत्र्य' हेंच हिंदुस्थानचं ध्येय आहे असं निःसंदिग्ध शब्दांत जाहीर करण्यांत आलं होतं.

कायदेभंगाच्या व करबंदीच्या चळवळीला सात वर्षांपूर्वीं घातलेलं कुलूप काँग्रेस आतां लवकरच उघडणार असं दिसत होतं. कारण, मुख्य ठरावाच्या अखेर स्पष्ट शब्द होते कीं, 'ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीला योग्य वाटेल त्या वेळीं सविनय कायदेभंगाच्या व करबंदीच्या चळवळीस सुरुवात करण्याचा अधिकार त्या कमिटीला ही सभा देत आहे.'

वर्तमानपत्रं वाचून झाल्यावर राजाभाऊनं तीं वाजूला ठेवलीं पण त्यानं दिवा मालवला नाहीं. वर छताकडे पहात स्वतःच्या अंतःकरणांतले 'विचार' तो आवरीत राहिला.

पूर्ण स्वातंत्र्याची घोषणा काँग्रेसनं केली होती !...

राखेखालीं सात वर्षे धुमसत राहिलेला राजकीय चळवळीचा अग्नि पुन्हां प्रज्वलित होत होता ! सरकारी दडपशाहीचे झंझावातहि जिकडून तिकडून घोंघावूं लागणार होते. धरपकड, खटले, शिक्षा, लाठीहत्ते, चौकीदार या प्रकारांना ऊत येणार होता. त्यांना उद्देशूनच बहुतेक जवाहर-लाल नेहरूंनी उद्गार काढले होते, '...त्या गोष्टी महान् संकटांतूनच प्राप्त करून व्याव्या लागतील !'...

आणि महान् संकटांना तोंड द्यायची लोकांची तयारी होती यांत संशय नव्हता !

१९२२ सालीं वाडोलीच्या रणभूमीवर उतरण्यास सत्याऐंशी हजार सैनिक तयार झाले होते. आतां कदाचित् सत्याऐंशी लक्ष सैनिक काँग्रेसच्या आशेची वाट पहात असतील.

आणि देशांत रणधुमाळीची अशी तयारी चालली असतांना तो स्वतः हिंदी नृत्याचा प्रचार करण्यात गुंतला होता !...

हैं त्याला शोभत होतं काय !...

हैंच त्याचं कर्तव्य होतं काय ?

त्यानं हातीं घेतलेल्या कामांतहि देशसेवेचा भाग नव्हता असं नाही. पण सैनिकाला शोभणारी देशसेवा ती खचित नव्हती ! लवकरच त्याचे हजारों देशवांधव 'पूर्ण स्वातंत्र्य हैं आमचं ध्येय आहे' अशी घोषणा करीत प्रसंग पडल्यास बंदुकीच्या गोळीपुढें आपली छाती उघडी करणार होते !...आणि तो ?...तो परदेशांत जाऊन 'ही आमची नृत्यकला !' अशी घोषणा करीत रंगमंदिरांपुढें उभा रहाणार होता !

हैंच त्याचं कर्तव्य काय ?

त्याचं खरं कर्तव्य कोणतं ?

त्या रात्रीं राजाभाऊला नीट झोंप येणं शक्य नव्हतं. त्याच्या स्वभावांतल्या दोन मूलभूत वृत्ती एकमेकींशीं झगडत होत्या, आणि त्याच्या मनोभूमीवर चाललेला तो झगडा एखाद्या तिन्हाईत प्रेक्षकाप्रमाणें तो पहात होता.

लाहोरनंतर दिल्ली, कलकत्ता वगैरे शहरीं प्रयोग करून ' जयमाला डान्सर्स ' मुंबईस परत आली. आतां दोन महिने परदेशाच्या दौऱ्याच्या तयारीची पूर्णता करण्यांत घालवून मंडळी हिंदुस्थान सोडणार होती. जाण्यापूर्वी मुंबईत दोन प्रयोग होणार होते.

राजाभाऊ वरकांतीं प्रसन्नता दाखवी. त्याची प्रसन्नता वाढण्यासारख्या पुष्कळ गोष्टी घडत होत्या. बाहेरच्या सृष्टीचं स्वरूप मनोहर होतं. हवा सुंदर होती. त्याच्या भोंवतालचीं सारीं माणसं आनंदांत होतीं. ' जयमाला डान्सर्सचे ' सारे व्यवहार अतिशय सुरळीतपणानें चालले होते. १० तारखेस मुंबईस मंडळीच्या अखेरच्या दोन प्रयोगांपैकीं पहिला प्रयोग व्हायचा होता. जो तो आपापला उद्योग उत्साहानं करीत होता, हंसत होता, आणि आतां अवघ्या दोनच महिन्यांनीं जो मोठा दौरा सुरू होणार त्याचीं सुखस्वप्नं मनाशीं करीत होता. राजाभाऊनं प्रसन्न दिसावं हें अगदीं साहजिक होतं. पण त्याची ती प्रसन्नता केवळ बाह्यात्कारी होती. आंतल्या आंत त्याचं मन गंभीर विचारांनीं व्याप्त झालेलं असे. आणि कांहीं एका विचित्र सूक्ष्म असंतोषाची बोंचणी त्याला रात्रंदिवस लागलेली असे.

कारण, देशांत फार महत्त्वाच्या राजकीय घडामोडी चालू होत्या. लाहोरच्या काँग्रेसच्या वेळेपासून राजाभाऊचं चित्त या घडामोडींकडे जें वेधलं तें परत न वळतां त्याकडे अधिकाधिकच वेधत चाललं होतं. रात्रीं निजण्यापूर्वीं तो नियमानं वर्तमानपत्रांतल्या हकीगती वाचीत असे, व त्यांचा विचार करीत घटका घटका अंथरुणांत झोंपेवांचून पडत असे.

ता. २६ जानेवारी हा दिवस साऱ्या देशांत ' स्वातंत्र्यदिन ' म्हणून पाळला जावा अशी काँग्रेसची आज्ञा होती. त्याप्रमाणें खेडोंपाडीं व शहरों-शहरीं तो पाळण्यांत आला होता.

काँग्रेस प्रचंड चळवळीला लवकरच तोंड फोडणार होती. फेब्रुवारी महिन्याच्या मध्याच्या सुमारास काँग्रेसच्या वर्किंग कमिटीची बैठक साबर.

मतीस झाली. तिनं तर योग्य वाटेल त्या मार्गानं, वाटेल त्या वेळीं, वाटेल ह्या पद्धतीच्या व मर्यादेच्या सविनय कायदेभंगास सुरुवात करण्याचा अधिकार ठिकठिकाणच्या काँग्रेस कमिथ्यांस देऊन टाकला, आणि 'लवकरच सुरु होणाऱ्या स्वातंत्र्याच्या शेवटच्या मोहिमेंत' देशांतील सर्व लोकांनीं भाग घ्यावा अशी आपल्या ठरावांत विनंति केली.

'शेवटच्या मोहिमेंत !'...

हे शब्द राजाभाऊला कांहीं केल्या दृष्टिआड करतां येईनांत.

ता. २ मार्च रोजीं सावरमतीच्या सत्याग्रहाश्रमांतून गांधींनीं व्हाइसरॉय लॉर्ड अर्विन यांस एक लांबलचक पत्र लिहून आठ दिवसांच्या आंत समाधानकारक उत्तर न मिळाल्यास मिठाच्या वावतींत कायदेभंगाची चळवळ आपण सुरु करूं असा निर्वाणीचा निरोप त्यांस पाठविला होता. गांधींच्या त्या पत्रास व्हाइसरॉयनीं ब्रेफिकीरीचंच उत्तर पाठविलें होतं. आणि गांधींनीं पुन्हां त्यांस पत्र लिहून कळविलें होतं, कीं आतां कायदेभंगाची मोहीम सुरु करण्यावांचून मला गत्यंतर नाहीं.

'जयमाला डान्सर्स'च्या मुंबईतल्या अखेरच्या दोन प्रयोगांपैकीं पहिला प्रयोग ज्या दिवशीं झाला, त्या दिवशींच गांधींचं हें दुसरं पत्र वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालं होतं. आणि रात्रीं प्रयोग पहायला आलेल्या हजारों लोकांच्या तोंडीं गांधींच्या पत्राखेरीज दुसरा विषय नव्हता.

'जयमाला डान्सर्स'चे दोन्ही प्रयोग अत्यंत यशस्वी झाले. पण एकीकडे त्या यशाचा आनंद घेत असतां राजाभाऊचं अर्धे लक्ष आतां गांधी काय करतात याकडे लागून राहिलं होतं.

तो वरून पसन्न दिसे; पण आंतल्या आंत किती तीव्र असंतोष आणि अनिश्चय तो सहन करीत होता तें त्याचं त्याला माहीत !

ता. १२ मार्च रोजीं सकाळीं पाऊणशें निवडक स्वयंसेवकांसह गांधींनीं मिठाच्या सत्याग्रहाच्या मोहिमेसाठीं अहमदाबादचा आश्रम सोडला. तो सोडतांना त्यांनीं जाहीरपणें अशी प्रतिज्ञा केली, कीं "या मोहिमेंत मरण आलं तरी मी पत्करीन, आणि जगलोंच तर स्वराज्य मिळेपर्यंत आश्रम वर्ज्य करीन !"

ता. ६ एप्रिल रोजी सकाळी साडेसहा वाजतां सकाळची प्रार्थना आटपून गांधी आपल्या स्वयंसेवकांसह दांडी येथील समुद्र किनाऱ्यावर गेले. आणि त्यांनी मिठाचा कायदा मोडला तरीही त्यांची धरपकड झाली नाही ! त्या दिवसापासून देशाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत गांधींच्या आज्ञेनुसार मिठाच्या कायदेभंगाचा वणवा पेटला; आणि मग मात्र सरकारी दडपशाहीचं उग्र स्वरूप प्रगट झालं.

या सर्व घडामोडींचा राजाभाऊच्या अंतःकरणांत विलक्षण परिणाम होत होता.

युद्धांत सामील होण्यासाठी त्याचं अंतःकरण दिवसेंदिवस अधिकाधिक अधीर होऊं लागलं.

एके दिवशी रात्री नऊ वाजण्याच्या सुमारास राजाभाऊ कोठूनसा परत आला तों बंगल्याच्या दारांतच लालाजींची मोटर बाहेर जाण्याच्या तयारीनं उभी असलेली त्याला दिसली. त्याला पहातांच मोटारींत बसलेले लालाजी म्हणाले,

“ राजाभाऊ, आम्ही जाऊन येतो हं. बारा वाजेपर्यंत परत येतो. आज पुन्हां मेजवानी आहे एका स्नेह्यांच्या घरीं. या मेजवान्यांनीं अजीर्ण व्हायची वेळ आली ! ”

ते हंसले व राजाभाऊहि हंसला. पण त्यांच्याजवळ एकटी जयमाला बसलेली पाहून त्यानं विचारलं,

“ पण हें काय, आपण दोघंच चाललांत ? नीलाबाई कशा नाहीत बरोबर ? ”

जयमाला म्हणाली,

“ तिनं आज करून ठेवली आहे ना भानगड— ”

“ ती काय ? ”

“ आज तालमीच्या वेळीं तिचा पाय मुरगळला ! ”

“ कुणाचा ? नीलाबाईंचा ! ”

“ हो ना ! पडली आहे अंथरुणावर. बघा जाऊन. ”

“ मग त्याच्यावर उपाय ? ”

“ डॉक्टर येऊन गेले. पाय बांधून ठेवला आहे त्यांनी तिचा. कांहीं विशेष घाबरायचं कारण नाही असं त्यांनी सांगितलं आहे. ”

“ तरी बरं म्हणायचं ! स्प्रेनबीन झाला असता पाय म्हणजे केवढी पंचाईत झाली असती ? ”

“ तर काय ? आमच्या नीलाची अशी भानगड असायची सदां. ”

सगळीजणं हंसलीं आणि लालाजींची मोटर चालू झाली.

राजाभाऊ बंगल्यांत शिरला आणि नीलांबरीच्या खोलीकडे गेला.

ती जागी होती कीं तिला झोंप लागलेली होती हें दारांत उभं राहून त्याला कळण्यासारखं नव्हतं. कारण तिची मान पलीकडच्या भिंतीच्या बाजूला वळलेली होती.

राजाभाऊ मंचकाजवळ गेला आणि म्हणाला,

“ नीलाबाई ! ”

नीलांबरीनं मान फिरविली आणि डोळे उघडून त्याच्याकडे पाहिलं.

त्यानं विचारलं, “ पाय फार का दुखतो आहे ? ”

पण त्याचा प्रश्न तिनं जणू ऐकलाच नाही.

तो म्हणाला,

“ असं नुसतं पहातां काय माझ्याकडे ? बोला ना माझ्याशीं. मी तुमच्या समाचाराला आलों अन् तुम्ही— ”

“ समाचाराला आलांत ? फार फार उपकार झाले तुमचे ! आतां, जन्मोजन्मीं तरी ते मला फेडतां येतील कीं नाही कुणास ठाऊक ? ”

तिच्या बोलण्यांत उघडच मनस्वी उपरोध होता.

राजाभाऊनं म्हटलं,

“ असं तुम्ही कां बोलावं मला समजत नाही. ”

“ समजत नाही ! समजत नाही ! मीं काय केलं म्हणजे तुम्हांला समजेल ? किती चमत्कारिक वागतां तुम्हीं आतांशा ! इतके दिवस झाले, कधीं माझ्याशीं बोललांत, का बसलांत, का विचारपूस केलीत ? पूर्वीं माझ्या नाचावर कठोर टीका करीत होतां तीसुद्धां करायचं आतांशा सोडून

दिलंत ! तुम्ही माझ्याशीं संभाषण करावं, तुमचे चार गोड शब्द ऐकावेत म्हणून कान उत्सुक असावेत पण ते तसेच उत्सुक रहावेत, तुमच्याशीं बोलायला मिळावं म्हणून मन उत्कंठ असावं पण तें तसंच उत्कंठ रहावं, तुम्ही निदान इकडे तिकडे वावरतांना तरी दिसाल म्हणून डोळ्यांनीं तुम्हांला अधीरतेनं शोधावं पण त्यांची अधीरता तशीच रहावी, रात्रीं काम करीत असतांना तरी तुम्ही सांपडाल म्हणून आशेनं तुमच्या खोलीकडे यावं पण आंतून बंद असलेल्या दारानं निराशा करावी, असं रोज चाललेलं आहे. हा छळ मीं मनांतल्या मनांत पुष्कळ सहन केला, अन् अखेर तुम्हांला माझ्याकडे येणं भागच कसं पडेल याचा पुष्कळ विचार करून शेवटीं आज मीं हें नाटक केलं..”

“नाटक केलं ?” राजाभाऊनं विस्मयानं विचारलं, “मी समजलों नाहीं नीलाबाई. नाटक केलं म्हणजे ?”

“तुम्ही काय समजतां ? माझा पाय खरंच लचकला आहे ?”

राजाभाऊनं कांहींच न बोलतां केवळ अत्यंत विस्मयाची दृष्टि तिच्याकडे लावली.

नीलांबरीनं क्षणभर त्याच्या नजरेला नजर लावली आणि नंतर विचित्र हास्य करून ती झटकन् अंथरुणांत उठून बसली, डॉक्टरनीं पावलावर बांधलेली पट्टी तिनं भराभर सोडून टाकली, आणि मंचकाखालीं उतरून खोलींत येरझारा घालून तिनं त्याला विचारलं,

“आतां समजलं माझं नाटक ? माझ्या पायाला कांहीं एक झालेलं नाहीं. तुमची माझी भेट व्हावी म्हणूनच केवळ हें सारं सोंग मीं केलं. माझं पाऊल अगदीं शाबूत आहे. पण माझ्या हृदयाला केवढी जखम झालेली आहे हें तुमच्या ध्यानांत आतां तरी आलं का ?”

त्याचा हात झटकन् धरून नीलांबरी म्हणाली,

“माझं तुमच्यावर प्रेम आहे. प्राणापलीकडे प्रेम आहे. अन् तुम्ही त्याचा स्वीकार केला नाहीं तर मी यापुढें जगणं शक्य नाहीं.”

राजाभाऊनं तिच्या नजरेला नजर दिली पण तिच्या हातांतून आपला हात सोडवून घेत म्हटलं,

“ नीलाबाई, हा काय अविचार ? ”

“ अविचार ? मी तुमच्यावर प्रेम करावं याला तुम्ही अविचार म्हणतां ? म्हणजे माझ्या प्रेमाचा तुमच्याकडून स्वीकार होईल ही माझी आशा अविचाराची आहे ? ”

“ नीलाबाई, तुमचं जीवित सर्वस्वीं सुखासाठीं अन् उपभोगासाठीं आहे. माझं त्यागासाठीं आहे. ”

“ माझं आयुष्य सुखासाठीं अन् उपभोगासाठीं आहे असं तुम्ही आपल्या मनानंच ठरवून कां बोलतां ? आतांपर्यंतच माझं आयुष्य तसं झालं असेल. पण यापुढंच नाहीं. यापुढें तुमच्यासाठीं जगतां येत असेल तरच मी जगेन. अन् तुमच्यासाठीं मीं मृत्यु पत्करावा अशी तुम्हीं आज्ञा केली... ”

राजाभाऊ एकदम गंभीर चर्या करून म्हणाला,

“ माझ्यासाठीं नव्हे ! आपल्या मायदेशासाठीं—आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं ! ”

“ तुम्हांला मीं माझं सर्वस्व अर्पण केलेलं आहे. अन् मायदेश, स्वातंत्र्य, परमेश्वर, मोक्ष अशा सर्व कल्पना तुमच्या ठिकाणीं मूर्त झालेल्या मला दिसताहेत. माझं तुमच्यावर अनन्य प्रेम आहे. तुमच्याबरोबर मला जगतां आलं तर जीवितांतलं परम सुख मला मिळालं असं मला वाटेल ! पण तुमच्या आज्ञेवरून, तुमची इच्छा म्हणून तुमच्याबरोबर मला मरायची वेळ आली तर, त्यांतहि माझ्या जिवाला मोठी धन्यता वाटेल. ”

तिच्या बोलण्यांतल्या शब्दाशब्दांत भावनेचा जो तीव्र आवेग भरलेला होता त्यानं राजाभाऊचं चित्त इतकं वेधून घेतलं होतं, कीं बोलतां बोलतां ती त्याच्या अगदीं जवळ सरकली, त्याला विलगली हें त्याच्या ध्यानांतच आलं नाहीं. त्याच्या लक्षांत तें आलं तेव्हां तिचे पंजे त्याच्या खांद्यावर होते. तिनं आपल्या मस्तकाची एक बाजू त्याच्या छातीवर टेकली होती, आणि वर दृष्टि करून ती त्याच्याकडे पहात होती !

तिनं असं केलं नसतं तर बरं झालं असतं असं जरी त्याला वाटलं, तरी तिला दूर लोटण्याचा कठिणपणा त्याला करवेना.

खालीं मान करून तिच्याकडे स्थिर दृष्टीनं पहात त्यानं विचारलं,

“ खरंच ? वाटेल तें दिव्य करायची तयारी आहे ? ”

“ माझ्या प्रेमाचं सामर्थ्य सिद्ध करायसाठीं वाटेल तें. ”

“ मरणान्चसुद्धां ? ”

“ हो, मरणान्चसुद्धां. ”

तो तिच्याकडे पहात राहिला. किंचित् हास्य त्याच्या मुखावर क्षणभर दिसलं; पण मग लगेच त्याच्या भुंवया आकुंचित झाल्या आणि त्याची चर्चा गंभीर झाली !

केवळ देशाच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत एका सैनिकाची भरती व्हावी या हेतूनं स्त्रीच्या प्रेमाचा स्वीकार कधीं कुणी केला असेल का असं त्याच्या मनांत आलं.

: १४ :

दांडीच्या समुद्रकिनार्यावर ज्या दिवशीं गांधींनीं आणि त्यांच्या स्वयं-सेवकांनीं मीठ गोळा केलं त्याच दिवशीं त्यांची धरपकड कशी झाली नाहीं हेंच मुळीं एक मोठं आश्चर्य होतं. सरकार अखेरपर्यंत स्तब्ध राहिल हें शक्यच नव्हतं, आणि सरकारला जें काय करायचं असेल तें लवकर करायला लावण्याचा डाव खेळणं गांधींना भाग होतं; म्हणून त्यांनीं दांडीचा हल्ला आटपतांच दुसऱ्या हल्ल्याचा बेत केला. धारासना येथील मिठागरावर चालून जाऊन त्याचा तांबा घेण्याचं त्यांनीं ठरविलं व आपला मोर्चा तिकडे वळविला. आपल्या नेहमींच्या प्रद्वतीप्रमाणें त्यांनीं व्हाइसरॉयना आपला बेत कळविण्यासाठीं एक लांबलचक पत्र पाठविलं.

ता. ४ मेच्या रात्रीं राजाभाऊनं अंधरुणावर अंग टाकलं तें गांधींच्या या निर्वाणीच्या पत्राचा विचार करीतच. त्याला झोंप अगदीं लागली नाही. पहांटे जेव्हां त्याला झोंपेवांचून अंधरुणांत पडण्याचा कंटाळा आला

आणि अरुणोदयाच्या प्रारंभीचा फिकट तांबडा उजेड जेव्हां त्याला खिडकीतून दिसला तेव्हां दुकानांत जाऊन चहा पिण्याचा विचार करून तो उठला. कपडे करून तो बाहेर पडला.

बंगल्याच्या आवारांतून बाहेर पडून रस्त्याला लागून तो वीस पंचवीस पावलंहि गेला नसेल तोंच मधाच्या पोळ्यावरून उठलेल्या मधमाश्याप्रमाणे इकडून तिकडून धांवणारी लहान लहान मुले त्याला दिसलीं. तीं सारीं हातांतलीं वर्तमानपत्रे उंच करून मोठमोठ्या आवाजांत ओरडत होतीं—

“ महात्माजींना अटक ! महात्माजींचा अखेरचा संदेश ! ”

राजाभाऊनं त्यांपैकीं एका पोराला थांबवून त्याच्यापासून वर्तमानपत्राचा एक अंक विकत घेतला, आणि सगळ्यांत जवळ जें हॉटेल दिसलं त्यांत शिरून एका खुर्चीवर बसून वर्तमानपत्रांतली बातमी तो वाचू लागला.

रात्रीं एक वाजतां गांधींच्या तळावर अकस्मात् जाऊन पोलिसांनीं त्यांच्यावर पकडवॉरंट बजावलं होतं. त्यांना मोटरलॉरींत बसविण्यांत आलं होत, व नंतर रेल्वेनं बोरिवली स्टेशनकडे त्यांची रवानगी करण्यांत आली होती. तेथून पुढें त्यांना येरवड्याच्या तुरुंगांत नेण्यांत आलं असावं असा तर्क होता.

आपल्याला कोणत्या क्षणीं अटक होईल याचा नेम नाहीं हें गांधी जाणून होतें. किंबहुना, अटक करणाऱ्या सरकारी दूतांची ते प्रतिक्षणीं वाटच पहात असावेत. त्यामुळे आपल्या अटकेनंतर प्रसिद्ध करण्यासाठीं त्यांनीं पुढील संदेश लिहून ठेवला होता:—

“ एकदां सुरू झालेला हा सविनय कायदेभंग कोणत्याहि कारणासाठीं थांबतां कामा नये. जोंपर्यंत एक तरी सविनय कायदेभंग करणारा शिष्टक राहिला आहे तोंपर्यंत चळवळ चालू राहिली पाहिजे. वेळ अशी आली आहे, कीं आज प्रत्येक सत्याग्रही तुरुंगांत तरी असावा किंवा कायदेभंगांत तरी मग्न असावा ! ”

‘ प्रत्येक सत्याग्रही तुरुंगांत तरी असावा किंवा कायदेभंगांत तरी मग्न असावा ! ’

तें वाक्य वाचतांच राजाभाऊंच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले.

वाचणाच्या मनोभूमीत योग्य तो स्फुलिंग तयार असला म्हणजे त्या स्फुलिंगाची एकदम ज्वाला व्हायला कागदावरचा एक शब्दसुद्धां पुरेसा होतो !

गांधींना अटक झाली तर सत्याग्रहाच्या चळवळीत उडी टाकायचं राजाभाऊनं ठरवलेलंच होतं. पण ' जयमाला डान्सर्स 'च्या दौऱ्याबद्दलची स्वतः पत्करलेली जबाबदारी पार झुगारून देणं युक्त होईल की नाही या-विषयी त्यांच्या मनांत कांहीं शंका कुशंका उरल्या असल्याच तर गांधींच्या संदेशांतल्या त्या अखेरच्या चार शब्दांनी त्या पार नष्ट केल्या. त्यांच्या मनाचा एका क्षणांत पूर्ण निश्चय झाला. बांदिशाळा किंवा सत्याग्रहाचं रण-क्षेत्र या दोनच जागा त्यांच्या निवासाला आतां योग्य होत्या. त्याव्यतिरिक्त इतर कोणत्याहि स्थलीं त्याची श्वसनक्रिया होणं शक्य नव्हतं !

तो ताबडतोब बंगल्यावर परत गेला.

लाला नारायणप्रसाद परगांवीं गेले होते. राजाभाऊनं त्यांना एक पत्र लिहून ठेवलं. जयमाला व नीलांबरी अजून आपआपल्या निजायच्या खोलींत होत्या. लालाजींना लिहिलेला मजकूरच थोडक्यांत लिहून तें पत्र त्यानं जयमालेसाठीं ठेवलं, आणि एका पाकिटावर नीलांबरीचं नांव लिहून त्यांत घालून बंद केलेल्या चिठीवर त्यानं पुढील मजकूर लिहिलाः—

“ नीला,

प्रेमाचं सामर्थ्य सिद्ध करायसाठीं वाटेल तें दिव्य करायची तुझी तयारी आहे असं तूं त्या दिवशीं माझ्याजवळ बोलली होतीस. ते शब्द खरे करायची वेळ आली आहे. माझी भेट घ्यायची तुझी इच्छा असेल तर काँग्रेस हाऊसवर येऊन माझी चौकशी कर.

राजा ”

त्या बंगल्यांतील मंडळींनीं प्रथमपासून आजपर्यंत त्यांच्यावर निरतिशय प्रेम केलं होतं. त्यांची भेट न घेतां तो त्यांना सोडून चालला होता. पण त्याबद्दल त्याला यत्किंचित्हि विषाद वाटला नाही. उलट पूर्व क्षितिजावर हळूहळू प्रगट होऊं लागलेल्या सूर्यतेजाकडे दृष्टि टाकीत तो जेव्हां बंगल्या-

बाहेर पडून काँग्रेस हाऊसच्या रस्त्याला लागला, तेव्हां त्याच्या मनांत कसल्या तरी आनंदाची आणि उल्हासाची मोठी ऊर्मी उसळली होती. देशसेवेच्या मार्गाचा पूर्वी अपुरा राहिलेला प्रवास पुरा करायला तो निघाला होता ! असा प्रवासी हर्षभरानं पावलं टाकीतच आपल्या रस्त्यानं जातो !

गांधींना अटक झालेली कळतांच केवळ अखिल हिंदुस्थानांतच नव्हे, तर सर्वत्र जगानं स्वयंस्फूर्तीनं गांधींच्या सत्याग्रहाविषयी सहानुभूति आणि सरकारी धोरणावद्दल निषेध व्यक्त केला. मुंबईस तर सत्याग्रहाच्या चळवळीस निकराचं उग्र स्वरूप येणार अशी स्पष्ट चिन्हं दिसू लागलीं. ता. ५ मे रोजी लोकांची प्रचंड मिरवणूक निघाली, आणि संध्याकाळीं भरलेल्या जगड्व्याळ जाहीर सभेंत एक व्यासपीठ अपुरं पडून अनेक व्यासपीठं उभारावीं लागली !

यांपैकीं एका व्यासपीठावरून राजाभाऊ भाषण करीत होता.

त्याच्याजमोर अफाट जनसम्मर्द पसरला होता, आणि एकजात सर्वांच्या अंगावरच्या शुभ्र खादीमुळें तो नेहमींपेक्षांहि अधिक पूर्ण अर्थानं एखाद्या प्रचंड सागरासारखा वाटत होता. आपल्या वक्तृत्वपूर्ण शब्दांनीं त्या सागरावर उत्साहाच्या आणि अवेशाच्या लाटा. उसळवितांना राजाभाऊला मनस्वी उन्माद चढत गेला, आणि जणूं त्या सभेंत जमलेल्या लोकांनाच नव्हे तर, एकंदर पस्तीस कोटी बांधनांना उद्देशून आपण बोलत आहोंत अशा कांहींशा चमत्कारिक पण स्फूर्तिवर्धक भावनेनं तो सारखा बोलत राहिला. अखेर समारोप करण्याचा हेतूनं तो म्हणाला,

“...आणि बांधूनो, हें मात्र लक्षांत ठेवा, कीं ज्याची कमालीचा स्वार्थ-त्याग करण्याची, प्रसंगीं मरणाला तोंड देण्याची प्रामाणिक तयारी असेल त्यानंच या युद्धांत भाग घ्यावा. आज केवळ गांधी टोपी डोक्यावर चढविण्याचा प्रश्न नाही, तर आपल्या मस्तकावर लाठीचा प्रहार खचित होणार आणि कदाचित् छातीवर बंदुकीची गोळी—”

यापुढें कोणते शब्द राजाभाऊ बोलणार होता कुणास ठाऊक ? त्याला ते बोलतां आले नाहींत.

कारण, सभेच्या एका टोंकाला लोकांत एकदम गडबड उसळली, ‘अरे, पोरगा मेला !’ ‘अरे, त्या शिपायाचे हात धरा !’ अशा अनेक

आरोळ्यांचा गळबला झाला, आणि सारे लोक जिकडून आरडाओरड ऐकू आली तिकडे धांवले !

राजाभाऊनं आपलं भाषण थांबविलं, आणि हा काय प्रकार असावा याविषयीं आश्चर्य करीत गडबडीच्या जागेकडे पहात तो स्वस्थ उभा राहिला.

दोन चार इसम गर्दीतून वाट काढून व्यासपीठावर चढून त्याच्याजवळ आले व तुटक वाक्यांत सांगू लागले : —

“ अगदीं लहान मुलगा हो ! पंधरा सोळा वर्षांचा !... ”

“ या पोलिसांना काहीं दया माया आहे का नाही !... ”

“ वर्तमानपत्रं विकणारा मुलगा... ”

“ बेदम मारलं कीं !... ”

“ अन् अपराध काय, तर वर्तमानपत्राच्या अंकांबरोबर सायकलोस्टाइलवर निघणारं काँग्रेस बुलेटिन तो वाटीत होता ... ”

“ पण मुलगा शूर हं ! पोलिसांनीं इतकी हिसकाहिसकी केली अन् मारलं पण पडद्यानं हातांतले बुलेटिनचे अंक काहीं सोडले नाहीत !... ”

त्या इसमांचे ते तुटक उद्गार ऐकून राजाभाऊला काहीं फारसा बोध झाला नाही. मात्र जो थोडा झाला त्यावरून गडबडीच्या जागीं आपण जावं आणि जो मुलगा पोलिसांच्या माराला बळी पडला असेल त्याला प्रत्यक्ष पहावं असं त्याच्या मनांत आलं. तो व्यासपीठावरून उतरून लागला. पण तितक्यांत काहीं लोकांनीं त्या मुलालाच त्याच्याजवळ आणलं, आणि राजाभाऊला जी हकीगत आधींच तुटकपणें कळली होती तीच त्यांनीं सुसंगतपणें सांगितली.

पण राजाभाऊचं लक्ष त्या हकीगतीकडे कुठें होतं ?

तो त्या मुलाकडे अगदीं टक लावून पहात होता !

क्षणभरच तसं पाहिल्याबरोबर त्याला त्या मुलाची ओळख पडून “ कोण आनंद ? आनंद ? ” असं उद्गारून त्यानं झट्टिशी त्या मुलाला ओढून घेऊन आपल्या पोटाशीं घट्ट धरलं...

शुश्रूषापथकाच्या मोटर गाडींत आनंदला घालून त्याच्याजवळ बसतांच राजाभाऊनं त्याला विचारलं,

“ आनंद, मला ओळखलंस ना ? ”

“...पण तुम्ही इतकीं वर्षे कुठें होतां ? मला कितीदां तरी तुमची आठवण होई. मला वाटे, तुम्ही विसरलांत आम्हांला. ”

त्यानं झटकन् आनंदचे दोन्ही हात आपल्या हातांत घेतले आणि विचारलं,

“ आनंद, उमा खुशाल आहे ना ? ”

“ सांगतों. ”

असं आनंद म्हणाला, पण तसं म्हणून तो स्तब्धच राहिला. त्याचे डोळे अश्रूंनीं आणखी भरून आले.

राजाभाऊनं जेव्हां त्याला पोटार्शी धरलं आणि कांहीं वेळ तसाच जाऊं दिला तेव्हां त्याला बरं वाटलं, आणि मग त्यानं आपली आणि आपल्या आईची सगळीच हकीगत थोडक्यांत सांगितली.

निव्वळ दुःखाची लांबलचक कहाणीच होती ती !

महेश्वराकडे परत गेल्यापासून उमाला क्षणभरहि सुख मिळालं नव्हतं. त्यानं बिन्हाड केलं होतं हें जरी खरं, तरी तें उमासाठीं नव्हतं. एका बाजारबसवीची स्थापना त्यानं त्या बिन्हाडांत आधींच केली होती. त्याला सत्तेची मोलकरीण हवी होती आणि म्हणून उमाचं रक्षण करायला राजाभाऊ नाहीं हें पहातांच तिला तो घेऊन आला होता. तो चार चार सहा सहा महिने नाहींसा होई, आणि मग केव्हां तरी एकाएकीं उमापुढें प्रगट होई. अशा वेळीं कित्येक दिवस तिची व आनंदची उपासमार होई. एकमेकांच्या गळ्यांत गळा घालून रडूनच मायलेक आपलं पोट भरीत. महेश्वराचं मद्यपान, शिवीगाळ, मारहाण चालूच असे. त्याची बाई अखेर कंटाळून निघून गेली होती. अखेर मला दक्षिण आफ्रिकेंत चांगली नोकरी आली आहे मी जाऊन रुजूं होतों अन् माझं वस्तान नीट बसलं कीं तुला आणि आनंदला न्यायला परत येतों असं उमाला सांगून एके दिवशीं तो नाहींसा झाला होता. त्यानंतर आज दोन वर्षांत त्याचा कांहीं एक पत्ता नव्हता. आतांशा उमा आजारी होऊन अंथरुणाला खिळली होती. आनंद जें

मिळेल तें काम करून रोज आठ बारा आणे मिळवून स्वतः जगत होता आणि आईला कशीबशी जगवीत होता !...

आनंदबरोबर राजाभाऊ उमाच्या बिन्हाडीं गेला तेव्हां ती आंतल्या बाजूस होती. त्याची हांक ऐकतांच ती बाहेर आली.

दारांत थबकलेला राजाभाऊ तिच्याकडे पाहून हंसला, व म्हणाला,
“ उमा ! ”

प्रीतीचा केवढा तरी आवेग ‘ उमा ’ या एकाच शब्दांत तिला स्पष्ट ऐकूं आला !

तिचं शरीर थरथर कांपूं लागलं. तिला घेरी येऊन ती खालीं जमिनीवर पडली !

: १५ :

धारासनाच्या मिठागरावर हल्ला करण्याच्या पूर्वीच सरकारनं गांधींना पकडून त्यांची तुरुंगाकडे रवानगी केली. पण तो हल्ला कांहीं चुकला नाही. ता. २१ मे रोजीं गुजराथच्या २५०० स्वयंसेवकांनीं धारासनावर हल्ला केला. बासष्ट वर्षांचे वृद्ध इमामसाहेब या हल्ल्याचे नायक होते. पोलिसांनीं स्वयंसेवकांच्या पाठी लाठ्यांनीं झोडपून काढल्या. २९० स्वयंसेवकांना जखमा झाल्या. लष्कराच्या साहाय्यानं धारासनाचा आणि बाह्य जगाचा संबंध तोडून टाकण्यांत आला.

पण अशानं काँग्रेसची चळवळ थांबण्यासाठी नव्हती. वडाळा इथं एक मोठं मिठागर होतं. त्यावर हल्ला करायचं काँग्रेसनं ठरविलं आणि त्या हल्ल्याची सारीं सूत्रं राजाभाऊच्या हातीं दिलीं. तो हल्ला मुळांतच अशक्य करून टाकण्यासाठीं सरकारनं हल्ल्यापूर्वीच १८८ स्वयंसेवकांना अटक केली. तरी न डगमगतां राजाभाऊनं शंभर स्वयंसेवकांची दुसरी तुकडी तयार केली. या तुकडीवर पोलिसांनीं सर्रास लाठी चालवून सतरा लोक जखमी केले. २६

तारखेस ६५ स्वयंसेवक रणभूमीवर पुन्हां हजर झाले. त्यांपैकीं त्रेचाळिसांना कैद झाली. बाकीचे लोकांच्या जमावाबरोबर मिठासह निसटले ! सरकारला वाटू लागलं, आतां हल्ल्यांचं हें सत्र संपेल. स्वयंसेवकच कमी पडल्यावर काँग्रेसची युद्धसमिति काय करणार ? परंतु राजाभाऊनं ता. १ जून रोजीं एक अतिशय मोठा हल्ला करण्याचं योजलं होतं. या हल्ल्यासाठीं पंधरा हजार स्वयंसेवकांची भरती त्यानं केली होती आणि त्यांच्याबरोबर तो स्वतः मिठागरावर चालून जाणार होता.

ता. १ जून १९३० रोजीं प्रातःकालच्या मंगल समयीं राजाभाऊच्या नेतृत्वाखालीं जमा झालेले पंधरा हजार स्वयंसेवक लष्करी शिस्तीनें काँग्रेस हाऊसमधून बाहेर पडूं लागले. ही मिरवणूक फक्त लालबागेपर्यंत निघणार होती, व तेथून सारे स्वयंसेवक मोटार लॉच्यांत बसून वडाळ्याकडे रवाना होणार होते. मिठागरावर प्रचंड हल्ला करण्यासाठीं पंधरा हजार स्वयंसेवक काँग्रेस हाऊसमधून निघणार आहेत ही बातमी समजल्यामुळे काँग्रेस हाऊस-समोर लोकांचा प्रचंड समुदाय जमा झाला होता. सत्याग्रहांच्या रांगा दृष्टीस पडतांच लोकांनीं ' वंदे मातरम् ' ' महात्मा गांधी की जय ' इत्यादि आरोळ्या ठोकल्या. सर्वांच्या अग्रभागीं राजाभाऊ चालला होता. त्याच्या जोडीनं नीला चालली होती. दोघांचेहि नेत्र सत्याग्रहाच्या अभिमानानं फडकणाऱ्या झेंड्याकडे लागलेले होते. दोघं मिळून उंच स्वरांत राष्ट्रगीत म्हणत होतीं.

तितक्यांत त्याच्या उजव्या बाजूला लोकांच्या जमावांत एकदम गडबडीची लाट उसळली. लोक ओरडले, पोलीस धांवले, अश्वारूढ शिपायांनीं घोडे दामटले, त्यांच्या टापांचा खाड खाड असा आवाज झाला, आणि लोकांनीं अधिकच मोठा ओरडा केला.

राजाभाऊनं क्षणभर थांबून उजवीकडे दृष्टि वळविली.

दोन तीन लोक धांवत त्याच्याजवळ आले व म्हणाले,

“ घोड्याची टाप लागून एक बाई घायाळ झाली आहे. ती सारखं लुमचं नांव घेत आहे. ”

राजाभाऊ गर्दीत घुसून पुढें झाला आणि त्यानं पाहिलं तों उमा जखमी

होऊन पडली होती ! घोड्याची टाप लागतांच तिच्या हातांतलं सामान उडून रस्त्यावर पडलं होतं, त्यांत नीरांजन आणि कुंकवाचा करंडा होता.

राजाभाऊनं झटकन खालीं वाकून तिचं मस्तक हृदयार्शीं धरलं व म्हटलं, “ उमा ! ”

पण तिनं त्याचा शब्द ओळखला नाहीं. तिच्या नजरेंतला किरणहि नाहींसा झाला होता, आणि ती समोर अंतराळांत कुठें तरी पहात होती. ती नीटशीं शुद्धींत नव्हती आणि अगदीं क्षीण आवाजांत ती पुटपुटत होती,

“ पंचारती ओवाळून.....हातांनीं कुंकुमतिलक लावावा म्हणून.....”

राजाभाऊनं तिच्या कानांजवळ तोंड नेऊन पुन्हां म्हटलं,

“ उमा, उमा, इकडे बघ. ”

पण उमानं त्याच्याकडे पाहिलं नाहीं. उलट तिचे डोळे उघडे होते ते मिटले गेले आणि त्याच्या छातीवरच्या तिच्या मस्तकाला लुलेपणा आणि जडपणा आल्यासारखं त्याला वाटलं.

राजाभाऊनं शुश्रूषापथकाच्या मुख्याधिकार्याच्या कानांत कांहींसं सांगितलं, आणि तो तेथून दूर झाला.

स्वयंसेवकांच्या अग्रभागीं नीलाच्या शेजारीं येऊन तो उभा राहतांच तिनं राष्ट्रगीत पुन्हां सुरू केलं.

‘ शपथ की करिन मी सुसेवा
सांडोनिया रुधिरहि..... ’

राजाभाऊ म्हणण्याचा प्रयत्न करूं लागला पण त्याचा शब्दच फुटेना !

त्याच्या अंतःकरणांत अशी तीव्र इच्छा तळतळत होती, कीं ज्या जुलमी सत्तेचं रक्षण करणाऱ्या शिपायांच्या घोड्याच्या टापेखालीं त्याची उमा जखमी झाली होती तिच्याविरुद्ध पस्तीस कोटी हिंदी लोक खाडकन जागे होऊन उठतील इतक्या उच्च स्वरानं राष्ट्रगीताचा जयघोष करावा ! पण त्याचा कंठ निःशब्द झाला होता !

त्या दिवशीं वडाळ्याचा सत्याग्रह म्हणजे एक मोठी रणधुमाळी झाली. पोलिसांनी सारी दयामाया सोडून लाठी चालविली.

आपल्या आजूबाजूच्या स्वयंसेवकांचीं डोकीं लाठ्यांनीं फुटत असलेलीं पाहून राजाभाऊच्या अंतःकरणाचे तुकडे तुकडे झाले. लाठीचा प्रहार सोसतां सोसतां स्वयंसेवकांनीं ' वंदे मातरम् ' अथवा ' महात्मा गांधी की जय ' असा जयध्वनि सतत चालूं ठेवलेला ऐकून एकीकडे त्यांचं अंतःकरण थरारत होतं, जे लोक असं दिव्य करूं शकतात त्यांच्या देशाचं स्वातंत्र्य दूर खचित नाही अशा विचारानं त्यांच्या सर्वांगावर आनंदाचे रोमांच एकीकडे उभे रहात होते, पण दुसरीकडे त्या वीरांच्या यातना त्यांच्या नेत्रांना पहावत नव्हत्या. अखेर त्यांच्या स्वतःच्या मस्तकावर जेव्हां एका-मागोमाग पांच सहा लाठ्या बसल्या आणि जबरदस्त मूर्च्छा येऊन त्यांचे नेत्र मिटले तेव्हां त्यांच्या शुद्धीतला जो अखेरचा तरंग क्षणमात्र उठून लगेच विरून गेला तो एक प्रकारच्या समाधानाचा होता !

X

X

X

त्यानं शुद्धीवर येऊन डोळे उघडले तेव्हां तो काँग्रेसच्या इस्पितळांत

त्याच्या उशाशीं कुणी तरी उभं असल्यासारखं त्याला वाटलं. त्यानं विचारलं,

“ उमाचं कसं आहे ? ”

“ कोण उमा ? ” त्या व्यक्तीनं विचारलं.

“ सकाळी घोज्याची टाप लागून जखमी झाली ती स्त्री ? ”

“ विचारी...”

येवढाच शब्द उच्चारून त्या व्यक्तीनं दृष्टि दुसरीकडे वळविली.

उमाची इहलोकची यात्रा संपली होती तर ?

त्या कल्पनेचं विलक्षण दुःख सहन करण्यासाठीं राजाभाऊनं आपले नेत्र झटकन् गच्च मिटून घेतले.

कुणी तरी आपला हात घट्ट दावीत आहे असं वाटल्यावरून राजा-भाऊनं डोळे उघडले.

त्याच्यासमोर नीला उभी होती काय... ?

का उमा... ?

पण उमा कशी असेल ? तिनं तर आपला प्रवास संपवून अखेरचा मुक्काम गांठला होता ! ...

● त्यानं पुन्हां डोळे मिटून घेतले.

आणि डोळे मिटतांच त्याच्या प्रवासाचा पुढचा मार्ग आतां त्याला दिसला. गडद अंधार नाहीसा होऊन सूर्याचा प्रखर प्रकाश एकदम प्रगट झाला. राजाभाऊनं नीट पाहिलं तों पृथ्वीवरच्या नाना देशचे लोक त्या मार्गानं चालले होते. त्या गर्दीत रणांगणावर घायाळ झालेले शूर शिपाई होते, क्रांतिकारक विचार सांगणारे कवी होते, तत्त्ववेत्ते होते, मुत्सद्दी होते, कलावंत होते ! आणि त्यांनीं हातीं धरलेले आपापल्या देशाचे स्वातंत्र्यध्वज वाऱ्यावर फडफडत होते ! ...

राजाभाऊनं मोठ्यांदा आरोळी ठोकून त्या लोकांना सांगितलं, “ अरे मला याच मार्गानं यायचं आहे. थांबा ! आलों !... ”

सत्याग्रहाचा तिरगी झेंडा हातीं घेऊन हर्षोन्मादानं ‘जयति जय मंगला’ हें राष्ट्रगीत उच्च स्वरानं गात तो धांवत सुटला !...

पण त्याच्या पार्थिव कंठांतून राष्ट्रगीताऐवजीं चमत्कारिक घरघर मात्र शेजारीं उभ्या असलेल्या नीलांबरीला ऐकूं आली ! आणि त्याच्या पार्थिव पायांना तिनं हात लावून पांहीला तों त्यांचा स्पर्श तिला गार वाटला ?

तिनं एकदम आपलं मस्तक राजाभाऊच्या छातीवर टेकलं, आणि ती स्फुंदून स्फुंदून रडूं लागली.

कांहीं प्रश्न

१. कादंबरीला दिलेलें ' प्रवासी ' हें नांव कसें सार्थ आहे ? लेखकाच्या सूचना दिलेल्या स्थलांचा निर्देश करा.

२. ' गायनप्रेम व देशप्रेम ' " या दोन भावनांनीं राजाभाऊचा जीवण पट विणला गेला आहे " या विधानाची राजाभाऊच्या जीवनाच्या स्थित्यंतराचे टप्पे सांगून चर्चा करा.

३. ' पंजाबराव सरंजामे व राजाभाऊ या पितापुत्रांत विरोधांत साम्यच अधिक आहे ' हें विधान तुम्हांस पटतें काय ? दोघांच्या दोषांची चर्चा करून सिद्ध करा.

४. राजाभाऊच्या मनांत प्रचलित शिक्षणपद्धतीविषयीं जे विचार निर्माण झाले आहेत ते सांगून तुमचे त्याविषयीं विचार सांगा.

५. चंचला, उमा व नीलांबरी यांपैकीं कोणाचें स्वभावचित्रणांत फडके यांनीं अधिक लक्ष दिलेलें दिसतें ? यांपैकीं एखादी व्यक्ति गाळून कथानकास बाध येण्याचा संभव आहे काय ?

६. भावनांचीं आंदोलनें रेखाटतांना निसर्गाच्या पार्श्वभूमीचा श्रोत्यांनीं कोठें व कसा उपयोग करून घेतला आहे ?

७. पुढील राजकीय घडामोडींचें स्वरूप व महत्त्व समजावून चंपारण्यांतील सत्याग्रह; रौलेट अ‍ॅक्ट; खिलाफत चळवळ; जालियनवालाबाग; संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव; दांडीकूच—

यांपैकीं तुम्हांस आवडलेल्या प्रसंगांचें कादंबरीच्या आधारेणें रेखाटन करून वर्णन करा.

८. न्या. सू. दावर यांनीं शिक्षा सांगितली त्या वेळची लोकमान्य वृत्ति व त्यानंतरचें त्यांचें न्यायालयांतील भाषण केळकरकृत लोकमान्य चरित्रांतून वाचा.

९. पुढील विषयांवर छोटें भाषण तयार करा, वा २५-३० उक्तींनीं निबंध लिहा—

१. स्वराज्यांतील सैनिक.

२. आमच्या देशाची प्रतिष्ठा कशी वाढेल ?

३. संमीताचें जीवनांतील स्थान

४. ' प्रेम लाभे प्रेमलाभा, त्या

३२७६

IRBK-0103276

IRBK-0103276

०१/०१/०१

